باسمه‌تعالی

درسنامه روش تحقیق

عنوان .... صفحه

درس اول: مباحث مقدماتی (اهمیت و ضرورت، اهداف و پیشینه روش تحقیق)

اهداف رفتاری

از فراگیر انتظار می‌رود پس از پایان این درس بتواند:

۱. اهمیت و ضرورت روش‌تحقیق را توضیح دهد.

۲. اهداف روش‌تحقیق را برشمارد.

۳. پیشینه روش‌تحقیق را تبیین کند .

پیش‌سازمانده

انسان‌ها در طول تاریخ در حال علم‌آموزی بوده‌اند، اما درصد افرادی که به موفقیت دست‌یافتند، اندک بوده؛ تابه‌حال به راز این مسئله فکر کرده‌اید؟ شهید ثانی علت ناکامی علمی را سهل‌انگاری نسبت به آداب و شرایط لازم تعلیم و تعلم و رعایت‌نکردن قواعد علم‌آموزی می‌داند. در واقع بسیاری از طالبان علم، بدون بهره‌گیری از روش‌های علمی تجربه‌شده و یا بدون داشتن هدف مشخص، در این راه مقدس گام می‌نهند، ازاین‌رو، یا در میانه راه، باز می‌مانند و یا به سختی و دیرهنگام به هدف می‌رسند. با توجه به این آسیب مهم، در این درس با اهمیت و ضرورت روش تحقیق آشنا شده، اهداف و پیشینه آن مرور می‌شود.

۱. اهمیت و ضرورت روش تحقیق

اهمیت و ضرورت بحث از «روش تحقیق» و نیز آموزش مهارت‌های آن یکی از مسائل مهم جامعه علمی است. دین اسلام که دین برهان، منطق و استدلال است،[1] برای «تحقیق» اهمیت بسیاری قائل است تا جایی که «تحقیق» در اصول دین را وظیفه اجتناب‌ناپذیر هر مسلمانی می‌داند وآنان را از تقلید بی‌پایه و اساس برحذر می‌دارد.[2] ازسوی دیگر علوم در همه حیطه‌ها در حال گسترش و پیشرفت است و هر رشته‌ای از روش خاصی بهره می‌برد. برای حضور در عرصه علمی و سرعت در رسیدن به هدف، به کارگیری روش‌های صحیح، حقیقتی انکارناپذیر است. انسان آگاهانه یا بدون آگاهی به سوی اهداف

---

۱. ر،ک: «أَمَّنْ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَمَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أَإِلَهٌ مَعَ اللَّهِ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ»؛ یا آن کس که نخست آفرینش را آغاز می‌کند آن‌گاه همه را (به سوی خود) باز می‌گرداند، و آن کس که از آسمان و زمین به شما روزی می‌دهد؟ آیا با وجود خدای یکتا خدایی هست؟ بگو: اگر راست می‌گویید (که غیر خدا هم کسی در آفرینش مؤثر است) بر دعوی خود برهانی بیاورید. (نمل/۶۴) و نیز: «إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ لَيُسَمُّونَ الْمَلَائِكَةَ تَسْمِيَةَ الْأُنْثَى * لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا»؛ آنان که به آخرت ایمان ندارند فرشتگان را نام دختران خدا نهادند* وَمَا و حال آنکه هیچ علم به آن ندارند و جز در پی گمان و پندار نمی‌روند و ظنّ و گمان هم در فهم حق و حقیقت هیچ سودی ندارد. (نجم/۲۷و۲۸)

۲. ابن‌میثم بحرانی، قواعد المرام فی علم الکلام، ص۳۰.

خود حرکت می‌کند، ولی به دلایلی چون محدودیت علم و غلبه حواس و هوای نفس بر عقل و ...، توهّمات و تخیّلات در فضای فکرش وارد می‌شود و او را از دریافت حقایق باز می‌دارد، بنابراین ضرورت دارد که با تحقیق به عالم واقعیت راه یابد و حقیقت را از توهّم و خیال بازشناسد،[۱] تا با آگاهی کامل حرکت خود را در راستای هدف کنترل نماید.

بنابراین فراگیری علم «روش تحقیق» از چند جهت ضرورت دارد:

أ. بازشناسی حقیقت ازجهل و وهم و خطا؛

ب. دستیابی سریعتر به هدف؛

ج. پیشرفت و گسترش علوم.

۲. هدف روش‌تحقیق

ازآنجا که هدف اصلی تحقیق، رسیدن به حقیقت است، بنابراین هدف روش‌تحقیق دستیابی به راه‌هایی برای رسیدن به حقیقت است. روش‌هایی که در طول سال‌ها توسط دانشمندان مختلف تجربه شده و در اختیار نسل‌های بعد قرارداده‌شده‌است. «تحقیق به دنبال تفکیک واقعیت‌ها از توهمات و خیالات است...و انسان را قادر می‌سازد که حرکت به سوی اهداف خود را کنترل کرده، با پیش‌بینی و هوشیاری گام بردارد.»[2] آشنایی با روش‌های تحقیق، رسیدن به هدف را تسریع می‌بخشد و خطاهای انسان را به حداقل می‌رساند.

علاوه بر این هدفِ کلی، روش تحقیقِ هر رشته علمی، هدف‌های جزیی و رفتاری هم دارد که با رشته‌های دیگر متفاوت است. برخی از این اهداف عبارتند از:

أ. ایجاد ارتباط بین دانشمندان رشته های مختلف علوم و آگاهی یافتن پژوهشگران از یافته‌های علمی یکدیگر.[۳]

ب. پاسخ به شبهات موجود و دفاع از ساحت دین[۴]

ج. نقد دیدگاه ها در عرصه های گوناگون به منظور ارتقای آنها[۵]

---

۳. ر، ک: عبدالحمید واسطی، راهنمای تحقیق در حوزه‌های علمیه، ص۳۴

۱. عبدالحمیدواسطی، همان.

۲. علی اکبر سیف ، روش تهیهٔ پژوهشنامه، ص ۱۶.

۳. حسن اسلام پور کریمی، خودآموز مقدمات پژوهش، ص۲۱.

۴. همان.

۵. بتول مشکین فام، البحث الادبی مناهجه و مصادره، ص۶.

۶. احد فرامرز قراملکی ، اصول و فنون پژوهش در گستره دین پژوهی، ص۳.

۷. محمدرضا حافظ‌نیا، مقدمه‌ای بر روش‌تحقیق در علوم انسانی، ص۱۳

۸. محمود محمدی عراقی و دیگران، درآمدی به جامعه شناسی اسلامی (۲)، مبانی جامعه شناسی، ج۲، ص۱۳۱.

پس از دست‌یافتن به این اهداف، رسیدن به هدف کلی یعنی «دست‌یابی به حقیقت[۱]»و «تولید علم[۲]» محقق می‌شود.

۳. پیشینه روش تحقیق

از آنجا که تحقیق ریشه در فطرت انسان دارد، [۳]پیشینه آن به آغاز خلقت آدمی باز می‌گردد و هم‌پای زندگی اجتماعی انسان بوده؛ بشر همزمان با پیدایش خود، به تلاش برای برآورده‌ساختن نیازها و ادامه زندگی اقدام نموده است. این تلاش‌ها گاهی با تحقیق بر روی منابع طبیعی و اشیاء خارجی انجام می‌شد و در بسیاری از موارد نیز پیامبران الهی معارفی را از جانب پروردگار دریافت می‌کردند و در اختیار بشر قرارمی‌دادند. به این-ترتیب دایره معلومات انسان افزایش یافت.[۴]

تحقیق به معنای امروزی و به روش علمی در اواخر قرن ۱۷ و اوائل قرن ۱۸ میلادی مطرح شد. در این دوره بشر به انواع مسائل و مباحث پرداخت تا بتواند مشکلات خود را به روش علمی بررسی کند. اگر چه در همان ابتدا به معنی دقیق امروزی مطرح نبود ولی پایه‌ای برای شیوه‌های جدید شد و رفته رفته هر چه علوم تخصصی‌تر می‌شد، شیوه‌های تحقیق هم از زمینه‌های تخصصی برخودار شده، برای هر رشته‌ای شیوۀ خاص تحقیق آن رشته به‌وجود آمد. هر چه زمان می‌گذرد، شیوه‌های تحقیق به صورت بهتری ارائه می‌شود. بنابراین، صورت علمی آن به روزگاران اخیر برمی‌گردد.[۵]از آن زمان تاکنون کتاب های زیادی در زمینه روش‌های تحقیق نگاشته شده که از جمله قدیمی‌ترین آن‌ها کتاب ریمون کیوی با عنوان «روش‌تحقیق در علوم اجتماعی» و «روش‌های‌تحقیق در علوم تربیتی» اثر جان بست است که از منابع دست اول به حساب می‌آیند. از آنجا که در کتابنامه به نام بیشتر این کتاب‌ها اشاره شده، از تکرار آن پرهیز می‌شود.

خلاصه درس اول

۱. «تحقیق» به عنوان یکی از مهارت‌های علمی، در جهان اهمیت بسیاری دارد و با توجه به گسترش علوم در همه حیطه‌ها، برای حضور در عرصه علمی و سرعت در رسیدن به حقیقت و بازشناسی حقیقت از اوهام، به کارگیری روش‌های صحیح تحقیق، ضرورت دارد.

---

۱. ایان باربور، علم و دین، مترجم: بهاءالدین خرمشاهی، ص۱۷.

۲. هدف کلی روش‌تحقیق، شناخت روش‌هایی است که با کمترین خطا و بیشترین سرعت انسان را به حقیقت برساند. علاوه بر این، روش‌تحقیق، در هر رشته‌ای اهداف رفتاری متناسب با همان رشته را نیز دارد.

۳. با وجود فطری بودن حقیقت‌جویی در انسان، ردپای علم روش‌تحقیق را می‌توان در قرن ۱۷ میلادی پیداکرد.

پرسش‌های درس اول

۱. اهمیت و ضرورت روش تحقیق را در سه سطر شرح دهید.

۲. اهداف روش‌تحقیق کدامند؟

۳. پیشینه روش‌تحقیق را تبیین کنید.

٤. پیشرفت و گسترش علوم و دستیابی سریعتر به هدف از ضرورت‌های ..... است.

٥. کدام گزینه از اهداف روش تحقیق است؟

أ. شناخت روش هایی جهت رسیدن به حقیقت با کمترین خطا و بیشترین سرعت؛

ب. انسجام‌بخشی به مطالب گردآوری شده؛

ج. در هر رشته‌ای اهداف رفتاری، متناسب با همان رشته نیست؛

د. دستیابی سریعتر به هدف

٦. درست یا نادرست بودن عبارات زیر را مشخص کنید.

عنوان	درست	نادرست
هدف کلی روش تحقیق، شناخت روش‌هایی است که با کمترین خطا و بیشترین سرعت انسان را به حقیقت برساند.		
با وجود فطری بودن حقیقت جویی در انسان، ردپای علم روش تحقیق را می توان در قرن ۱۹ میلادی پیداکرد.		

فعالیت تکمیلی

- با مطالعه‌ی متن درس و دقّت در نکته‌های آن، ضرورت و اهداف دیگری را برای روش‌تحقیق نام ببرید.
- با مراجعه به کتاب اصول و فنون پژوهش در گستره دین پژوهی نوشته احد فرامرز قراملکی خلاصه‌ای از پیشینه روش تحقیق را در سه سطر بنویسید.

منابعی برای مطالعه بیشتر

۱. فردریک کاپلستون، تاریخ فلسفه، ازبنتام تا راسل، ترجمه بهاءالدین خرمشاهی، ج۸، ص۴۶۲ و۴۸۲
۲. زین‌الدین بن علی العاملی(شهیدثانی)،منیه‌المرید فی آداب‌المفید والمستفید، تحقیق رضا مختاری، ص۹۱ و ۹۲
۳. بوریچ، واب، هنر تحقیق علمی، ترجمه محمدتقی فرامرزی، ص۸

درس دوم: مفهوم شناسی

اهداف رفتاری:

از فراگیر انتظار می‌رود پس از پایان این درس بتواند:

۱- روش را تعریف کند.
۲- عناصر اصلی روش را برشمارد.
۳- تعریف تحقیق را بازگو کند.
۴- پژوهش را تعریف کند.
۵- روش تحقیق را به زبان خود توضیح دهد.

پیش‌سازمانده

تصور کنید با عجله از مسیری عبور می‌کنید؛ ناگهان با سنگی بزرگ روبرو می‌شوید که راه را بر اتومبیل شما بسته‌است. چه راهکاری به نظرتان می‌رسد؟ عده‌ای در این موقعیت تلاش می‌کنند با دستانشان مانع را بردارند اما یا موفق به کنار زدن آن نمی‌شوند یا ممکن است با آسیب در ناحیه دست، کمر و... مواجه شوند. اگر کمی فکر کنید شاید به ذهنتان برسد با کمک چوبدستی، اهرمی ساخته، سنگ را به راحتی بلند کنید. در این صورت فعالیت شما برخلاف صورت قبل با روشی علمی انجام شده، از این‌رو با صرف کمترین زمان به نتیجه بهتری دست می‌یابید. انسان همواره در حال فعالیت در عرصه‌های مختلف زندگی است، فعالیت اقتصادی، اجتماعی، علمی و ... . اما آیا تمام تلاش‌های او را می‌توان تحقیق نامید؟ یا هرگاه این تلاش همراه با فکر و اندیشه صورت پذیرد، تبدیل به یک فعالیت علمی تحقیقی می‌شود؟ در راستای پاسخ به این سؤال، در دومین درس با مفهوم‌شناسی تحقیق، روش تحقیق و مفاهیم مرتبط با آن آشنا می‌شوید.

۱. «روش»

واژه «روش» در لغت به معنای راه، طریق، طرز حرکت، قاعده، قانون،[1] شیوه و اسلوب[2] و رسم،[3] آمده است. در زبان عربی مترادف «مِنهَج»[1] یا «طریق»[2]، به معنای «راه» یا راهی است که با پا پیموده می‌شود.[3] مترادف

---

[1]. علی‌اکبر دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ذیل ماده روش.
[2]. حسن عمید، فرهنگ فارسی عمید، ص۵۸۵.
[3]. محمد معین، فرهنگ فارسی (معین)، ج۱، ص۷۶۱.

انگلیسی آن، «متد»[54] است که از واژه یونانی «متا»[6] به معنای «در طول» و «اودوس» یعنی «راه»، گرفته شده.[7]

این واژه در اصطلاح، دارای معانی متعددی است که به برخی از آنها اشاره می شود.

أ. در پیش گرفتن راهی و یا معین کردن گامهایی که برای رسیدن به هدفی، با نظمی خاص برداشته می‌شود.[8]

ب. مجموعه قواعدی که هنگام بررسی و پژوهش واقعیات باید به کار رود تا آدمی از خطا مصون ماند و به حقیقت برسد.[9]

ج. مجموعه اسلوب‌ها و شیوه‌هایی که وصول به حقیقت را ممکن و آسان می‌سازد.[10]

د. در پیش گرفتن راهی و یا معین کردن گام‌هایی که برای رسیدن به هدفی، با نظمی خاص برداشته می‌شود.[11]

با توجه به تعریف‌های ذکر شده، «نظم» و «هدفمندی» از عناصر اساسی «روش» به شمار می‌آید. از سوی دیگر «مجموعه بودن»، حکایت از انجام مرحله‌ای فعالیت می‌کند، بنابراین روش را می‌توان به بیانی ساده چنین تعریف کرد: قواعدی که به صورت مرحله‌ای و منظّم با هدف تأثیرگذاری و برای دوری از خطا و رسیدن به حقیقت، انجام می‌شود.

۲. «تحقیق»

واژه «تحقیق» در لغت از ریشه «حقّ» به معنای خلاف باطل است،[12] فراهیدی در معنای این واژه آورده است: «حَقَّقَ: صَدَّقَ»؛ یعنی تصدیق کرد.[1] این واژه در فارسی به معنای درست و راست کردن، رسیدگی

---

۱ . خلیل بن احمد فراهیدی، کتاب العین، ج۳، ص۳۹۲.

۲ . احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج۵، ص۳۶۱.

۳. حسین راغب اصفهانی، مفردات ألفاظ القرآن، ص۸۲۵.

٤

۵. Method

۶. Metha

۷. هنری جرج لیدل، رابرا اسکات، فرهنگ لغات یونانی– انگیسی، به نقل از کتابخانه دیجیتال پرسئوس.

۸. غلامرضا خاکی، روش تحقیق با رویکردی به پایان نامه نویسی، ص۱۹۴.

۹. همان.

۱۰. علی قائمی، روش تحقیق با تأکید بر مکتب‌شناسی، ص۷۳.

۱۱. غلامرضا خاکی، روش تحقیق با رویکردی به پایان نامه نویسی، ص۱۹۴.

۱۲. خلیل بن احمد فراهیدی، کتاب العین، ج۳، ص۶ و اسماعیل بن حماد جوهری، الصحاح، تاج اللغة و صحاح العربیة، ج۴، ص۱۴۶۰

کردن و پژوهیدن به کار رفته است.[2] «تحقیق» در اصطلاح علوم قدیم، تتبّع منظّم در متون علمی برای احیای اثری کهن یا خلق اثر جدید است.[3] اما در اصطلاحات جدید، اموری مانند: احیای نسخ، تصحیح متون و تألیف از مقدمات «تحقیق» شمرده شده و «تحقیق» معنای دقیق‌تری می‌یابد[4] که به بعضی از این تعریف‌ها اشاره می شود:

الف. پردازش اطلاعات برخوردار از انتظام، متعلق به گستره خاصّی از علوم است که به نوآوری می‌انجامد.[5]

ب.کوشش علمی توأم با طرح و نقشه برای کشف حقیقتی که مجهول است.[6]

ج.فعالیت‌های قدم به قدم فکری، برای کشف یک واقعیت، پاسخ به یک سؤال و حل یک مسأله است.[7]

بر این اساس، «تحقیق» نوعی شناخت و معرفت علمی با روش منطقی است و تلاش‌های فکری مستمر برای انجام تحقیق، امری اساسی به شمار می‌آید.

۳. «پژوهش»

از واژه‌هایی که در زبان فارسی مترادف با «تحقیق» دانسته‌شده، واژه «پژوهش» است. «پژوهش» در لغت به معنای پی‌جویی، جستجو و تحقیق آمده است[8] و در اصطلاح به معنای «پردازش اطلاعات با فرایند نظام‌مند، متعلق به گستره خاصی از علوم، دارای هویّت جمعی و متضمن نوآوری» است.[9] در حقیقت این واژه و مترادف‌های آن مانند جستجو، بررسی، مطالعه و تحقیق، تفحّص و تتبّع عنوان یکی از فعالیت‌های علمی انسان است؛ فعالیتی که هدف آن «شناختن امور ناشناخته» است.[10] «پژوهش به جست وجوی دانش اشاره دارد و می‌توان آن را به عنوان جست و جوی نظام‌مند برای گردآوری اطلاعات مربوط به یک موضوع خاص و نوعی پرده‌برداری از واقعیت تعریف»[11] کرد. با مطالعه تعریف‌های مختلفی که از پژوهش ارائه‌شده،

---

[1] . خلیل بن احمد، فراهیدی، کتاب العین، ج۳، ص۷

[2]. علی‌اکبر دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج۶، ص۱۱۴۶.

[3]. جعفر نکونام، روش تحقیق کتابخانه‌ای با تأکید بر علوم اسلامی، ص۲.

[4] . احد فرامرز قراملکی، روش‌شناسی مطالعات دینی، ص۲۵.

[5]. همان.

[6]. حسین دهنوی، روش تحقیق، ص۱۳.

[7]. امیر مسعود حاجی ابراهیمی، راهنمای تحقیق به زبان ساده، ص۲۳.

[8]. علی‌اکبر دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج۴، ص۷۹۵.

[9]. احد فرامرز قراملکی، روش‌شناسی مطالعات دینی، ص۲۵.

[10] . مجید طرقی، درسنامه روش تحقیق، ص۱۳.

[11]. علی‌اشرف نظری، روش پژوهش و نگارش علمی، ص۴.

می‌توان نتیجه گرفت، برخی آن را به معنی لغوی تحقیق دانسته‌اند و عده‌ای نیز هم معنای «روش‌تحقیق» تعریف کرده‌اند. بنابراین تفاوت چندانی بینشان وجود ندارد. پژوهشگر باید با گذراندن مراحل مختلف و به هم پیوسته، اطلاعات به دست آمده را منظّم کرده، به باروری و تولید علم دست یابد. در متنِ پیشِ‌رو واژه «پژوهش» و «تحقیق» به یک معنی به‌کارمی‌رود.

٤. «روش تحقیق»

برای «روش تحقیق» که مجموعه‌ای از دانش و مهارت است،[۱] تعریف‌های مختلفی ارائه شده است، برخی از آن‌ها عبارتند از:

أ. شیوه گردآوری اطّلاعات لازم در خصوص موضوع تحقیق که همراه با تدبّر و اندیشه‌ورزی بر روی آن اطّلاعات است.[۲]

ب. مجموعه‌ای از قواعد، ابزار و راه‌های قابل اطمینان و نظام‌یافته، به منظور بررسی واقعیت‌ها و کشف مجهولات و دست‌یابی به راه حل مشکلات است.[۳]

ج. روش پژوهش مجموعه مقررات و قواعدی هست که چگونگی جست و جو برای یافتن حقایق و واقعیت-های مربوط به یک موضوع یا مسئله پژوهشی را به نحوی دقیق و کاربردی به ما نشان می‌دهد.[۴]

بنابراین درس روش تحقیق، فراگرفتن مجموعه‌ای از قواعد و مقررات است به علاوه مهارت یافتن در جستجو و اندیشه‌ورزی با هدف کشف حقایق یا حل مشکلات.

خلاصه درس دوم:

- «روش» در لغت به معنای راه، طریق، طرز حرکت، قاعده، قانون،... است و در اصطلاح، به راه-هایی منظم و هدفمند جهت رسیدن به حقیقت، گفته می‌شود.
- اموری مانند: تتبع منظم در متون علمی، احیای نسخ و تصحیح متون، از مقدمات تحقیق به‌شمار می‌روند.
- «پژوهش» واژه فارسی مترادف با «تحقیق»، فعالیتی جهت شناختِ امور ناشناخته است.

---

۱. همان، ص۲۲.

۲. جعفر نکونام، روش تحقیق کتابخانه‌ای با تأکید بر علوم اسلامی، ص۲.

۳. غلامرضا خاکی، روش تحقیق با رویکردی به پایان نامه نویسی، ص۲۰۱.

۴. علی‌اشرف نظری، همان، ص۶.

- روش تحقیق یا پژوهش، مجموعه‌ای از قواعد، ابزار و راه‌های قابل اطمینان و نظام‌یافته، به منظور بررسی واقعیت‌ها و کشف مجهولات و دست‌یابی به راه حل مشکلات است.
- «روش‌تحقیق» مجموعه‌ای از قواعد منظمِ تجربه‌شده، جهت سرعت بخشیدن به تحقیق با کمترین خطای ممکن است.

پرسش‌های درس دوم:

۱. تحقیق را تعریف کنید.

۲. عناصر اصلی روش را برشمارید.

۳. معنی پژوهش را به‌طور خلاصه توضیح دهید.

۴. معنی روش تحقیق را به زبان خود بازگو کنید.

۵. کدام گزینه در مورد «روش تحقیق» صحیح است؟

أ) روش اگر هدفمند باشد، برخورداری از نظم در آن نقشی ندارد. ☐

ب) محقق نیازی به اطّلاعات و مهارت‌های نگارشی ندارد. ☐

ج) روش تحقیق مجموعه‌ای از دانش و مهارت است. ☐

د) تصحیح نسخ، به معنی تحقیق است. ☐

۶. با توجه به تعریف روش، ..... و ..... از عناصر اساسی «روش» به‌شمارمی‌آید.

۷. درست یا نادرست بودن عبارات زیر را مشخص کنید.

عنوان	درست	نادرست
واژه فارسی «پژوهش» مترادف با «روش تحقیق» است.		
«روش» در اصطلاح، به راه‌هایی منظم و هدفمند جهت رسیدن به حقیقت، گفته‌می‌شود.		

فعالیت تکمیلی:

- راه‌های رسیدن به حقیقت را در علم منطق جستجو کنید و نتیجه آن را در چند سطر گزارش دهید.
- رابطه پژوهش و تحقیق از نظر معنایی چیست؟

منابعی برای مطالعه بیشتر:

- احمد پاکتچی، روش تحقیق با تأکید بر علوم قرآن و حدیث، ص۱۷-۲۰ .
- جعفر نکونام، روش‌تحقیق کتابخانه‌ای با تأکید بر علوم اسلامی، ص۲.
- غلامرضا خاکی، روش‌تحقیق با رویکردی به پایان‌نامه‌نویسی، ص۱۹۴.
- محمدرضا مظفر، المنطق، ص۲۱- ۲۲.

درس سوم: ویژگی‌های تحقیق و محقق

اهداف رفتاری:

از فراگیر انتظار می‌رود پس از پایان این درس بتواند:

۱- ویژگی‌های تحقیق را ذکر کند.

۲- ویژگی‌های اخلاقی پژوهشگر را تبیین کند.

۳- ویژگی‌های علمی پژوهشگر را برشمارد.

پیش‌سازمانده

بلعم باعورا یکی از دانشمندان مشهور بنی‌اسراییل بود که در عصر حضرت موسی علیه‌السلام زندگی می‌کرد. او نخست در مسیر حق بود، حتی بیشتر کتاب مقدس را حفظ بود، از این‌رو حضرت موسی علیه‌السلام از وجود او به عنوان یک مبلغ نیرومند استفاده می‌کرد و کارش در این راه آن قدر بالا گرفت که دعایش در پیشگاه خدا به اجابت می‌رسید، آن چنان که هیچکس فکر نمی‌کرد روزی منحرف شود. برخی مفسران احتمال پیامبری او را نیز مطرح کردند؛ ولی بر اثر تمایل به فرعون و وعده و وعیدهای او از راه حق منحرف شد و همه مقامات خود را از دست داد، تا آنجا که در صف مخالفان حضرت موسی علیه‌السلام قرار گرفت. پس از این انحراف، شیطان به سرعت او را تعقیب کرد، به او رسید، بر سر راهش نشست و به وسوسه‌گری پرداخت، دنیا پرستی و پیروی از هوای نفس چنان به سقوطش کشانید که در صف گمراهان و پیروان شیطان قرار گرفت.

کمتر خطری در جوامع انسانی به اندازه خطر دانشمندانی است که علم و دانش خود را در اختیار فراعنه و جباران عصر خود قرار می‌دهند و در اثر هواپرستی و تمایل به زرق و برق جهان ماده همه سرمایه‌های فکری خود را در اختیار طاغوتها می‌گذارند، آنها نیز برای فریب عوام، از وجود اینگونه افراد حداکثر استفاده را می‌کنند. این موضوع اختصاص به زمان حضرت موسی علیه‌السلام یا سایر پیامبران نداشته، بعد از عصر پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله و تا به امروز نیز ادامه دارد که «بلعم باعوراها» علم و دانش و نفوذ اجتماعی خود را در برابر درهم و دینار یا مقام و یا به خاطر انگیزه حسد در اختیار گروه‌های منافق و دشمنان حق و فراعنه و بنی امیه‌ها و بنی عباس‌ها و طاغوتها داده و می‌دهند.

اکنون این سؤال مطرح می‌شود که دانشمندان باید چه نشانه‌هایی داشته‌باشند که تحت وسوسه‌های شیطان قرار نگیرند و مسیر حق را رها نکنند؟ محقّق باید دارای کدام خصوصیات اخلاقی و علمی ویژه‌ای باشد تا حاصل تلاش‌های علمی او آن گونه که باید، به بار بنشیند و از برکات آن برخوردار شود؟ پس از آشنایی با معنی تحقیق و واژه‌های مرتبط، در این درس با ویژگی‌های تحقیق و محقق آشنا می‌شویم.

۱. ویژگی‌های تحقیق

به نظر می‌رسد واژه «تحقیق»، بار معنایی خاصی دارد و تنها به جستجوهایی گفته می‌شود که در قالب روش‌های منظم و تجربه شده به صورت علمی، انجام شود. در این صورت دارای ویژگی‌هایی متفاوت از فعالیت‌های دیگر است که در این درس، به برخی از مهم‌ترین این ویژگی‌ها اشاره می‌شود:

۱.۱. نوآوری

نوآوری در یک تعریف عام «ارائه محصول، فرایند و خدمات جدید به بازار است.»[۱] از زاویه روش تحقیق می توان گفت: «نوآوری مجموعه‌ای پیچیده از فعالیت هاست که ایده ها و دانش علمی را به واقعیت و کاربردهایی در دنیای واقعی تبدیل می کند.»[۲] موتور اصلی جریان تولید علم که مهم‌ترین تفاوت کار پژوهشی با یک مطالعه عادی به حساب می‌آید، ویژگی نوآوری است.[۳] در واقع، به مرحله عمل رسیدنِ خلاقیت، نوآوری را در پی خواهد داشت. نوآوری دارای ابعاد بسیاری است؛ از جمله: رسیدن به مسئله‌ای جدید، ارائه نظریه‌ای نو، وصول به روشی جدید، مفهوم‌سازی تازه و متفاوت، کشف رخنه‌ای در نظریه‌ای و ... که همگی تولید علم به شمار می‌آید.[۴]برای نوآوری در علوم انسانی می‌توان با خلاقیت از آنچه وجود دارد، ایده نو استخراج نمود تا به این وسیله، پاسخگوی مشکلات موجود در جامعه شد. همچنین می توان با ایده خلّاق و نو در جهت رشد و تعالی دینی افراد، به پیشرفت قابل توجهی دست یافت.

۱.۲. انسجام

یکی از ویژگی‌های مهم تحقیق، داشتن انسجام است که هم در ساختار تحقیق رخ‌می‌نمایاند و هم در متن، بارز است. «تحقیق»، فرایندی شامل مراحل منظم است، بنابراین از آنجایی که نظم و ترتیب در مراحل گوناگون تحقیق باعث به ثمر رسیدن آن با رعایت اصل صرفه جویی در زمان، بودجه، نیروی انسانی و

---

[۱] . استیفن. پی رابینز، مبانی رفتار سازمانی، ترجمه قاسم کبیری، ص۱۲۷.

[۲] . خلیل طارق ، مدیریت تکنولوژی رمز موفقیت در رقابت و خلق ثروت، ترجمه سیدمحمد اعرابی و داود ایزدی، ص۵۴.

[۳] . احمد پاکتچی، روش تحقیق عمومی با رویکرد علوم انسانی – اسلامی، ص۲۱.

[۴] . احد فرامرز قراملکی، روش شناسی مطالعات دینی، ص۳۷.

امکانات و ابزارها می شود و از همه مهم‌تر، گردآوری، طبقه بندی، تجزیه و تحلیل، استنتاج و شناخت دقیق مسئله را عملی و امکان پذیر می سازد، باید هر نوع تحقیق به گونه‌ای انتخاب شود که بتوان با رعایت نظم و ترتیب آن را به انجام رساند.[۱] ساختار تحقیق، نیازمند یک نظم خاص همچون نظم در رژه نظامیان است؛ نظمی که قابل انطباق با دیگران بوده، یک همکاری جمعی ایجاد کند. اگر این نظم رعایت نشود و هر شخص، نظمی برای خود ایجاد کند باعث به‌هم‌خوردن رزمایش نظامیان می‌شود. این نظم، قابل انطباق با دیگران و همان همکاری جمعی است که امکان ایجاد یک پیکره واحد در جهان امروز را فراهم می کند. با وجود چنین نظمی است که افراد می توانند از نتیجه تحقیقات یکدیگر استفاده کنند. در صورت نبود این ویژگی، امکان استفاده از خروجی تحقیقات دیگر وجود ندارد.[۲] در عملیات تحقیقی، استفاده از روش‌های دقیق و منظم، تجزیه و تحلیل منطقی را ممکن می‌سازد،[۳] بدین‌ترتیب، متن تحقیق نیز از انسجام و هماهنگی برخوردار می‌شود.

۱,۳. دقت

دقت، از ویژگی‌هایی است که پژوهش را از حالت آزاد و بی دغدغه خارج کرده، حالتی جدی و رسمی به آن می دهد. پژوهشگر در یک فعالیت پژوهشی باید بیش از حد معمول دقت به‌کاربرد. نباید شأن یک کار پژوهشی را در حد نگارش یک نامه دانست؛ نامه‌ای که به راحتی می‌توان از چند اشتباه املایی آن صرف‌نظر نمود.[۴]

عدم دقت بسیاری از نویسندگان باعث می‌شود با وجود تلاش‌های فراوان، آثارشان، از نظر محققان دیگر، مفید نبوده، مورد انتقاد واقع شود؛ چرا که دقت، یکی از عوامل تأثیرگذار بر داوری ناظر بیرونی است. اگر نویسنده از بعضی مسائل به راحتی عبور کرده، نسبت به برخی مسائل دیگر دو پهلو سخن گوید و برخی اصطلاحات را به اشتباه به جای هم به کار برده باشد، دچار بی دقتی شده است.

۱,٤. واقعی بودن

کشف واقعیت مستلزم در اختیارگرفتن داده‌ها و اطلاعات واقعی است، بنابراین محقق باید از امور ذهنی و تخیّلی پرهیز کند.[۵] همان‌گونه که امیرالمؤمنین علیه‌السلام در جواب کمیل می‌فرمایند: «حقیقت، ازبین‌بردن

[۱] . محمدرضا حافظ نیا، مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، ص۲۰-۲۴، و حسن اسلام پور کریمی، خودآموز مقدمات پژوهش، ص۳۰.
[۲] . ر،ک: احمد پاکتچی، روش تحقیق عمومی با رویکرد علوم انسانی- اسلامی، ص۲۲.
[۳]. علی‌اکبر فرهنگی و حسین صفرزاده، روش های تحقیق در علوم انسانی، ص ۱۱۴.
[۴] . احمد پاکتچی، همان، ص۲۳.
[۵]. احمد پاکتچی، همان، ص۱۶.

خیالات و شفاف‌کردن واقعیت‌ها است».[1] از آنجا که در هر تحقیق برای کشف حقیقتِ پدیده‌ها تلاش می‌شود، محقق باید سعی کند اطلاعاتی را که جمع‌آوری می‌کند، واقعیت داشته، از امور ذهنی و تخیّلی به دور باشد. اگر این قاعده رعایت نشود، محقق توان کشف حقیقت را نداشته و مسأله تحقیق حل نمی‌شود؛ زیرا کشف واقعیت مستلزم در اختیار گرفتن داده‌ها و اطلاعات واقعی است.[2]

۲. ویژگی‌های محقق

محققان مانند هر گروهی باید دارای خصوصیاتی باشند تا پیشرفت کرده، مورد پذیرش جامعه علمی قرارگیرند، این ویژگی‌ها در دو بعد اخلاقی و علمی قابل بررسی است.

۲,۱. ویژگی‌های اخلاقی محقّق

به مهم‌ترین ویژگی‌های محقق، در بُعد اخلاقی اشاره می‌شود.

۲,۱,۱. انگیزه الهی

در اسلام، نیت و انگیزه، به اندازه عمل و بلکه بیشتر از آن اهمیت دارد و به همین دلیل پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در این باره می‌فرماید: «نیت مؤمن بهتر از عمل اوست»[3]. ماهیّت هر عملی با توجه به نیتی که فرد در انجام آن داشته، مشخص می‌شود، زیرا از دیدگاه اسلام تنها عملی ماندگار و ابدی خواهد شد که با انگیزه الهی و پیروی از او انجام شود. اگر قصد و نیت الهی و اخروی همراه تحقیق و پژوهش باشد اجر و پاداش آن مضاعف خواهد شد.[4] امام علی علیه‌السلام می‌فرماید: «عطایای الهی به اندازه نیت انسان است.»[5] انگیزه الهی هدفی متعالی است که موجب اخلاص در عمل می‌شود، بنابراین تحقیقی که برای مقاصدی چون شهرت، رتبه علمی یا مال دنیا انجام شود از این ارزش اخلاقی خالی است و برای محقق، برکت و ارتقای معنوی نخواهد داشت. از نظر اسلام، علم و دانش باید موجب رشد و کمال انسانی شود و هدف از آن، خودسازی و خدمت به جامعه باشد. اگر هدف از فراگیری و تولید دانش، رسیدن به مال، ریاست دنیا و فخرفروشی باشد و موجب تکبر و غرور انسان گردد مذموم است و فضیلت به شمار نمی آید.[6]

---

[1]. محمدتقی مجلسی، روضهٔ المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، ج۲، ص ۸۲

[2]. احمد پاکتچی، همان، ص۲۰-۲۴.

[3]. محمدبن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۲،ص۸۴

[4]. محمدتقی مصباح یزدی، دروس فلسفه اخلاق، ص۱۶۸.

[5]. نهج‌البلاغه، نامه ۳۱.

[6]. مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج۴، ص۴۵.

۲،۱،۲. تواضع و فروتنی

تواضع از دیگر آموزه‌های مهم اخلاقی است که در امر تحقیق تاثیر بسیاری دارد. پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله در این باره می‌فرماید: «تواضع جز بزرگی بر انسان نمی‌افزاید، پس تواضع کنید تا خداوند شما را بلندمقام سازد».[۱] فخرفروشی، اظهار فضل، تمسخر و کوچک شمردن دیگران از آفاتی است که متأسفانه در برخی از آثار علمی به چشم می‌خورد، این صفات با روحیه و منش علمی سازگاری ندارد و محققان باید به شدت از آن پرهیز کنند تا علمشان موجب سقوط اخلاقی آن‌ها نشود و خود را تافته جدا بافته‌ای از مردم ندانند. بر این اساس، شایسته است پژوهشگران و محققان خود را به این صفت آراسته، از تکبر و فخرفروشی به شدت بپرهیزند. برتری جویی و تکبر موجب سقوط آدمی به ذلّت و خواری در درگاه الهی می گردد. امام صادق علیه السلام در این باره می فرمایند: نزدیکترین مردم به خدا، افراد متواضع هستند، دورترین مردم از خداوند نیز متکبّران هستند.[۲]

۲،۱،۳. حق‌محور بودن

محقّق باید تابع حق و حقیقت باشد نه اینکه خود را معیار حقیقت جلوه دهد. پژوهشگر نباید خواسته‌های شخصی یا گروهی و ... خود را به عنوان پیش‌فرض تحقیق و پژوهش خود قرار دهد، از این رو، نیکو و بایسته است که اصل بی‌طرفی را ـ تا حد امکان ـ در تحقیقات خود مورد توجه قرار دهد. محقق و پژوهشگر راستین کسی است که خود را تابع نتیجه تحقیق خود بداند نه آنکه حاصل تحقیق خود را تابع امیال خود گرداند. وی باید علی‌رغم نیازمندی‌ها و منافع شخصی خود، اطلاعات جمع‌آوری شده را به درستی تحلیل و تفسیر کند و حقیقت را همانگونه که به آن دست‌یافت بدون دستکاری، بر جامعه علمی عرضه کند.

۲،۱،٤. انتقادپذیری

شایسته است که پژوهشگران سعه صدر و روحیه انتقادپذیری داشته باشند و انتقاد دیگران را هدیه ای برای رشدشان بدانند،[۳] چنانکه صادق آل محمد علیه‌السلام می‌فرماید: «محبوب‌ترین برادرانم کسی است که عیب‌هایم را برایم گوشزد کند».[۴] همانطور که در مرحله نقد، باید از شتاب‌زدگی و تعدّی به حقوق نقد شونده، پرهیز کرد،[۵] لازمه نقدپذیری نیز، رعایت اخلاق پژوهشی است تا از واکنش‌های پرخاشگرانه ناشی از نداشتن هوش هیجانی لازم، دوری نماید. کسانی که نسبت به نظرهای خود تعصب دارند و از تواضع علمی دور هستند، تحمل نقد شدن ندارند.

---

۱. حسین بن محمد بن حسن بن نصرحلوانی، نزهه الناظر و تنبیه الخاطر،ص۲۷.

۲. محمد بن یعقوب کلینی، الاصول من الکافی، ج۲، ص۱۰۱.

۳. حسن اسلام پور کریمی، خودآموز مقدمات پژوهش، ص۲۶.

۴. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۷۱، ص۲۸۲.

۵. حسن اسلام پور کریمی، همان، ص۳۰۵.

۲،۱،۵. صبر و شکیبائی

پژوهش یک امر دفعی و ساده نیست بلکه فرایندی چند مرحله ای است. طبیعی است که محقق در مراحل پژوهش با دشواری ها و بن بست‌هایی روبه رو شود. این دشواری‌ها از جوانب گوناگون بر سر راه محقق قرار می گیرند؛ به طور مثال: گاهی با وجود تلاش علمی و ارائه کار پژوهشی، نتایج علمی لازم را نمی گیرد و گاه زحمات او نادیده گرفته می شود. در همه این موارد، محققِ خودشناس و اهل حلم، همواره فعالیت های علمی خود را با شکیبایی پی می گیرد و اهداف خود را مقدس‌تر از آن می داند که آن را فقط به تشویق و ترغیب های دیگران وابسته کند.[۱] کسانی که در برخورد با اولین مشکل و دیدن ناملایمات مأیوس می‌شوند و تحقیق خود را نیمه‌کاره رها می‌کنند، دستاورد قابل توجه و ارزشمندی در زمینه‌های پژوهشی نخواهندداشت.

۲،۱،٦. امانتداری

یکی از کارهای اصلی محقّق، مطالعه آثار، تألیفات و تحقیقات پژوهشگران دیگر است. محققِ با اخلاق، امانت دار بوده، کشفیات و نوشته‌های دیگران را به نام خود ثبت نمی‌کند و حقوق فکری و معنوی افراد دیگر را محترم می‌شمارد.[۲] امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «خداوند هیچ پیامبری را مبعوث نکرد، مگر این که راست‌گویی و اداء امانت نسبت به نیکوکار و بدکار جزو تعلیمات او بود».[۳]

۲،۱،۷. نظم و دقّت

یکی از ویژگی‌هایی که در نتیجه پژوهش تأثیری فراوان دارد، رعایت نظم در مراحل مختلف پژوهش، تنظیم منطقی مباحث و دقت در همه بخشهای تحقیق است؛ به عبارت دیگر دقت در زمان‌بندی، گردآوری منابع و یادداشت مطالب، استفاده از فیش‌ها، تجزیه و تحلیل اطلاعات و غیره می‌تواند روند تحقیق را آسان‌تر و بازدهی آن را بیشتر کند. تحقیقی که از دقت و نظم لازم برخوردار نباشد مؤثر و مفید نخواهد بود.؛ از جمله وصیت‌های امیرالمؤمنین علیه‌السلام که در کنار تقوی سفارش کردند، نظم در امور بود[۴] که یکی از آنها و بلکه مهم‌ترینشان، امر تحقیق است.

۲،۱،۸. رعایت اصل بی‌طرفی

سلامت تحقیق مستلزم رعایت اصل بی طرفی است؛ یعنی محقق باید خود را از قید باورها، عقاید، ارزش‌ها و رها کند تا تدوین فرضیه، گردآوری، تجزیه و تحلیل اطلاعات و نتیجه، تحت تأثیر آن‌ها قرار نگیرد؛ در غیر این صورت، پژوهش فاقد اعتبار علمی می‌شود.[۵]

---

۱. حسن اسلام پور کریمی، خودآموز مقدمات پژوهش، ص۲۸.

۲. همان، ص۲۶.

۳. محمدبن یعقوب کلینی، الاصول من الکافی، ج ۲، ص ۱۰۴.

۴. نهج‌البلاغه، نامه ۴۷.

۵. محمدرضا حافظ نیا، مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، ص۱۷.

۲,۲. ویژگی علمی محقق

از نظر علمی نیز محقق باید دارای ویژگی‌هایی باشد که در ادامه به آنها اشاره می‌شود.

۲,۲,۱. روحیه علمی

تحقیق فرایندی کاملا علمی است، بنابراین، لازمه آن داشتن روحیه علمی است تا محقق با شوق و رغبت به کنکاش بپردازد. «نخستین شرطِ پدیدآوردنِ روحِ علمی، پرورشِ فکرِ آزاد و رهیده از هرگونه تعصبِ مسلکی و عقاید تقلیدی است.»[۱] کنجکاوی و پرسشگری بسیار نیز، موجب ایجاد و پرورش روحیه علمی و در نتیجه، رسیدن به حقیقت می‌شود. محقق اگر دارای روحیه تقلید باشد به نتیجه خوبی در تحقیق دست نمی‌یابد چرا که با تقلید به خلاقیت نمی‌توان رسید؛ در نتیجه، نوآوری صورت نمی‌پذیرد و تولید علم محقق نمی‌شود.

۲,۲,۲. واقعیت‌نگری

محقق باید تحقیق خود را براساس امور واقعی انجام دهد. برای رسیدن به این هدف، می‌تواند به مشاهده مستقیم یا غیر مستقیم واقعیات جامعه مورد مطالعه بپردازد؛ به بیان دیگر، محقق باید خودش در جامعه مورد مطالعه حاضر شود، سپس به عنوان عضوی از آن جامعه و در ارتباط مستقیم با مردم و مشارکت در فعالیت های اجتماعی و فرهنگی، مطالعات خود را شکل دهد تا بتواند به نتایج منطقی برسد.[۲] براین اساس، محقق نباید در خلأ زندگی کند چون تحقیق وقتی مفید است که بر اساس واقعیت‌های موجود باشد.

۲,۲,۳. قضاوت عینی

محقق باید آنچه را که می‌بیند ملاک عمل قرار دهد و برای جمع‌آوری اطلاعات از شیوه «Objective» یا عینی استفاده کند. در مقابل، روش ذهنی یا «Subjective» قرار دارد که محقق باید در مراحل اولیه تحقیق از آن دوری کند. تا چندی قبل روش ذهنی مقبولیت عام داشت، ولی به‌تازگی محققان به این نتیجه رسیده‌اند که باید در جمع‌آوری اطلاعات و مطالب مورد بررسی، از روش عینی استفاده کرد و تنها در مرحله تجزیه و تحلیل مطالب است که باید روش ذهنی را هم به کار بست. به هر حال باید توجه داشت که گرچه تلفیق این دو روش در آخرین مراحل یک تحقیق، نتایج مطلوبی به دست می‌دهد، به کار بردن روش عینی تنها، بهترین وسیله برای کسب اطلاعات و مواد اولیه یک تحقیق علمی است.[۳]

۲,۲,٤. تخصص در موضوع

انجام دادن تحقیق علمی مستلزم برخورداری پژوهشگر از تخصص و تبحّر است. امروزه تحقیقات علمی از پیچیدگی های خاصی برخوردار است و روش های به کار گرفته شده در آنها نیز متنوع و پیچیده است، بنابراین محقق باید از

---

[۱]. حمیدبصیریان، نگارش پیشرفته، از پاراگراف تا مقاله، ص۳۵۹

[۲]. همان.

[۳]. کیوی ریمون، لوک وان کامپنهود، روش تحقیق در علوم اجتماعی، مترجم: دکتر عبدالحسین نیک گهر، ص۱۶۱.

همه روش های متنوع و گسترده آگاهی داشته باشد و با تسلط بر آنها و استفاده از مهارت خود، پژوهش مورد نظر را انجام دهد.[1] پژوهشگر باید در موضوعی که قصد پژوهش دارد، دانش لازم در آن رشته را داشته باشد.[2]

۲.۲.۵. شجاعت علمی

شجاعت علمی به محقق فرصت اظهارنظر می‌دهد تا نتیجه پژوهش خود را بدون واهمه به جامعه علمی عرضه کند و در صورت مخالفتِ دانشمندان، توانایی دفاع از نظریه خود را داشته‌باشد؛ چرا که نتایج تحقیق همواره مورد قبول جوامع علمی واقع نمی‌شود و گاهی مخالفت‌های شدیدی به همراه دارد. بنابراین محقق باید جسارت اظهار نظرعلمی داشته باشد.[3]

۲.۲.۶. قدرت شناسایی منابع

محقق باید توانایی گردآوری منابع مهم و اصلی در مورد موضوع خود را داشته باشد. جست وجو در منابع، پایه هندسه تحقیق است. اطلاعاتی که از رهگذر تتبع به دست می‌آید پیشینه کار را روشن می‌سازد و محقق را از دوباره‌کاری و اتلاف وقت و هزینه افزون نجات می‌دهد. منبع شناسی وسیله‌ای است که هر پژوهشگر را در شناخت سوابق موضوع و چگونگی رسیدن به آن سوابق یاری می کند. اهمیت شناخت منابع مهم در هر رشته از رشته های دانش بشری در این است که شخص با مراجعه به آنها و با صرف حداقل زمان، دقیق‌ترین پاسخ مشکل خود را دریافت کند و نیازی به مراجعات مکرر به اشخاص نباشد. [4] بر این اساس، اگر محقق توانایی لازم را در شناخت منابع نداشته باشد درتحقیق دچار مشکل جدّی می شود.

۲.۲.۷. قدرت تحلیل و بررسی یافته‌ها

گردآوری اطلاعات به تنهایی سودی ندارد، زمانی محقق به حقیقت دست می‌یابد که توانایی بررسی و تحلیل این اطلاعات را داشته باشد.یعنی بتواند اطلاعات به دست آمده را بازگشایی کرده، پیوند منطقی و انسجام بین مطالب برقرار کند. کمال کار محقق در رسیدن به مرحله بازکاوی، بازنگری و ارزیابی اندیشه هاست، یعنی تولید علم به نکته‌افزایی و تحلیل و نقد آراء نیاز دارد. محقق باید مهارت پژوهشگری داشته باشد تا پس از گردآوری اطلاعات، با تحلیل و پردازش آن‌ها، تولید علم نماید.[5]

---

[1] . محمدرضا حافظنیا، مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، ص۲۶.

[2] . مجید طرقی، درسنامه روش تحقیق، ص۲۱.

[3] . همان، ص۲۷.

[4] . منصور ثروت، مرجع شناسی و روش تحقیق۱، ص۷ و ۸.

[5]. مجید طرقی، همان، ص۲۱.

۲،۲،۸. جامعیت در گردآوری اطلاعات

محقق باید در گردآوری اطلاعات، جامع‌نگر باشد، یعنی به همه ابعاد مسئله موردنظر توجه کند تا اطلاعات کاملی را جهت عنوانی که قصد پژوهش آن را دارد جمع آوری نماید.[۱]عدم توجه به همه زوایای مسئله مورد تحقیق می‌تواند موجب تناقض-هایی در اطلاعات شده، محقق را به بیراهه بکشاند. در تحقیق‌ها باید همه جوانب و ابعاد موضوع مورد نظر، بررسی شود تا جنبه مجهولی باقی نماند.؛ برای این کار لازم است تمامی منابع دست اول، مطالعه شود و بدون پیش‌فرض و قضاوت زودهنگام، آراء و نظرات متخصصان تحلیل و بررسی گردد تا تضادها، توافق‌ها و تناقض‌ها آشکار گردد و از نگاه سطحی به موضوع پرهیز شود.

خلاصه درس سوم:

۱- برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های تحقیق عبارت است از: نوآوری، انسجام، دقت و واقعی بودن .
۲- مهم‌ترین ویژگی‌های اخلاقی محقق عبارت است از: داشتن انگیزه الهی، فروتنی، حق‌محور بودن، انتقادپذیری، شکیبایی، امانتداری، نظم و دقت و رعایت اصل بی‌طرفی.
۳- ویژگی‌های علمی محقق عبارت است از: دارابودن روحیه علمی، واقعیت‌نگری، قضاوت عینی، شجاعت علمی، تخصص در موضوع، قدرت شناسایی منابع، توانایی تحلیل و بررسی یافته‌ها و جامعیت در گردآوری اطلاعات.

پرسش‌های درس سوم:

۱. ویژگی‌های اخلاقی محقق را برشمارید.
۲. داشتن انگیزه الهی چه تأثیری در پژوهشگری دارد؟
۳. امانتداری در پژوهش را توضیح دهید.
۴. نقش فروتنی محقق در تحقیق را تبیین کنید.
۵. برخی ویژگی‌های علمی محقق عبارتند از: .... ، ....
۶. داشتن روحیه علمی چه تأثیری در پژوهشگری دارد؟
۷. شجاعت علمی محقق چه نقشی در تحقیق دارد؟
۸. کدامیک از گزینه‌های زیر از ویژگی‌های اخلاقی محقق هستند؟

الف- شجاعت　　　　ب- حق‌محور بودن

ج- قدرت تحلیل و بررسی یافته‌ها　　　　د- قدرت شناسایی منابع

۹. درست یا نادرست بودن عبارات زیر را در مورد ویژگی‌های علمی محقق، مشخص کنید.

---

[۱] . حسن اسلام پور کریمی، خودآموز مقدمات پژوهش، ص۲۷.

عنوان	درست	نادرست
انگیزه الهی، انسجام، دقت و واقعی بودن از مهم‌ترین ویژگی‌های علمی محقق است.		
دارابودن روحیه علمی و واقعیت نگری، از ویژگی های علمی محقق است.		

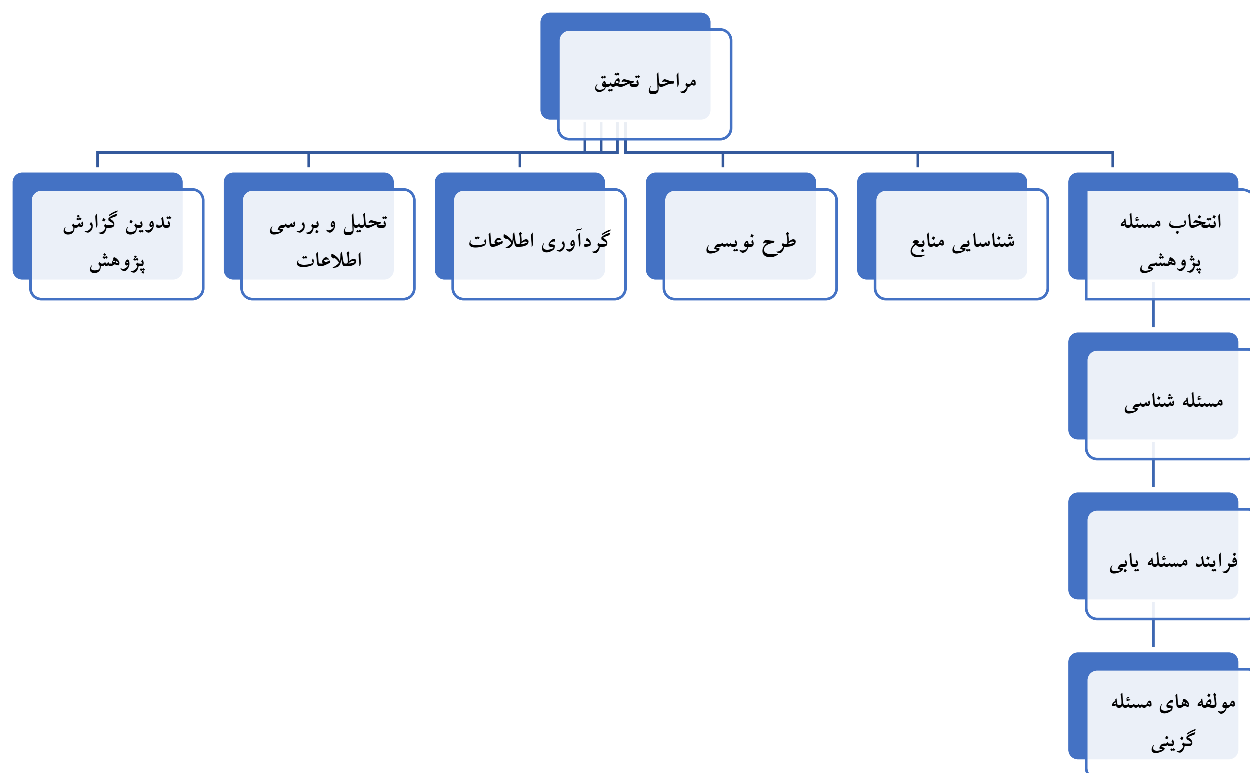
فعالیت تکمیلی:

با مطالعه متن درس و دقت در نکته‌های آن، ویژگی‌های دیگری برای پژوهشگر ذکر کنید.

منابعی برای مطالعه بیشتر:

- محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۰، ص ۱۸۶. ج ۷۱، ص۲۸۲.
- امیرالمؤمنین، نهج‌البلاغه، نامه ۳۱.
- محمدبن یعقوب کلینی، اصول کافی، ج ۲، ص ۱۰۴.
- انجیل، باب ۲۲ سفر اعداد.
- محمد رشیدرضا، المنار، ج ۹ ، ص ۱۱۴.
- فضل‌بن حسن طبرسی، مجمع‌البیان ج ۴ ، ص ۵۰۰.
- ناصر مکارم‌شیرازی، تفسیر نمونه، ج۷، ص۶۴

درس چهارم: مراحل تحقیق ۱: انتخاب مسئله پژوهشی

اهداف رفتاری

از فراگیر انتظار می‌رود پس از پایان این درس بتواند:

۱- مسئله‌های پژوهشی را شناسایی کند.
۲- راه‌های شناسایی مسئله پژوهشی را نام ببرد.
۳- مشکل را به مسئله تبدیل کند.
۴- فرایند مسئله‌یابی را توضیح دهد.
۵- مؤلفه‌های مسئله‌گزینی را برشمارد.
۶- مسئله پژوهشیِ مناسب را از میان مسائلِ طرح‌شده، برگزینند.

پیش‌سازمانده

پژوهش نوعی فرایند است تا پژوهشگر را با پیمودن مراحلی به یافتن پاسخ سوال‌هایش راهنمایی کند. تقدم و تأخر این مراحل، با تجربه دانشمندانی در طی سال‌های متوالی، به ثبت رسیده‌است. استفاده از این تجربیات ارزشمند، برای صرفه جویی در وقت، بسیار راهگشاست؛ چرا که آزمون و خطاهای شخصی، پژوهشگر را از سرعت در پژوهش بازمی‌دارد. ازاین‌رو در چند درس با مراحل اصلی و مهم پژوهش آشنا می‌شوید تا در کمترین زمانِ ممکن، به نتیجه برسید. این مراحل عبارتند از: ***انتخاب مسئله پژوهشی، شناسایی منابع، طرح نویسی، گردآوری اطلاعات، تحلیل و بررسی اطلاعات و تدوین گزارش پژوهش.*** در این درس، با اولین مرحله آشنا می‌شوید.

همه انسان‌ها در زندگی خود در شرایطی قرارگرفتند که مجبور به انتخاب یکی از راههای پیش‌ِرو شدند. در این انتخاب‌ها کسانی به موفقیت دست‌یافتند که انتخابشان آگاهانه و از روی عقل و منطق بوده؛ بنابراین برای هر انتخابی توجه به شرایط آن از ضروریات است. اولین مرحله از امور پژوهشی نیز انتخاب مسئله است که بسیاری از دانش‌پژوهان را به چالشی بزرگ فرامی‌خواند. در هر رشته علمی مسائل بسیاری وجود دارد که دارای اولویت پژوهشی است، دانش‌پژوهان و پژوهشگران باید توانایی شناخت این اولویت‌ها را به‌دست آورده، بر اساس ملاکها و معیارهایی دست به انتخاب بزنند و مسأله پژوهشی مناسبی را برای پژوهش خود انتخاب کنند. پس از آشنایی با انواع تحقیق، در این درس با ملاک‌ها و ضوابطی آشنا می‌شوید که نتیجه آن، انتخاب مسئله پژوهشی دقیق و کاربردی است.

۱. مسئله‌شناسی

هرآنچه برای ما ناشناخته و یا مجهول باشد. «مسئله»[1] نامیده‌می‌شود، مسئله،به معنای «توده‌ای فشرده از پرسش‌های بی‌-پاسخ و مرتبط با هم است که دانش‌ها و مهارت‌های فعلی شخص برای حل آن کافی نیست.»[2] انتخاب مسئله پژوهشی «اولین و مهمترین مرحله در اجرای پژوهش است، زیرا پژوهشگر تمام فعالیت‌های خود را بر پایهٔ آن شکل می‌دهد.»[3] بنابراین برای گذراندن این مرحله باید ابتدا مسائل پژوهشی شناسایی شوند.

۲. راه‌های شناسایی مسئله

بسیاری از دانش‌پژوهان با مشکل انتخاب مسئله مواجه هستند که ممکن است آن‌ها را در ابتدای راه، دلسرد کند. برای برون‌رفت از این مشکل، راه‌هایی وجود دارد که می‌توان از آن‌ها بهره برد.

۲,۱. کنجکاوی و علاقهٔ شخصی

داشتن روحیهٔ نکته‌سنجی و کنجکاوی، علاقه‌مند بودن به پژوهش و موشکافی کردن مطالب و پدیده‌ها به انسان کمک می‌کند تا مسائل و مشکلات را زودتر از دیگران کشف کند. کسانی که درگیری بیشتری با مشکلات داشته باشند، به مسائل و موضوعات بهتری برخورد خواهند کرد و موضوعات بهتری را برای تحقیق برمی‌گزینند. علاقه‌مندی به حل مسئله مورد پژوهش، به سرعت در پیشرفت کار تحقیقی و صبوری در سختی‌های آن، کمک قابل‌توجهی می‌کند.

۲,۲. تجربه شخصی در مواجهه با مشکل

انسان در زندگی شخصی و اجتماعی خود، همواره مشکلاتی را تجربه می‌کند، تعامل و ارتباط پژوهشگر با محیط خارج، مواجهه با مشکل و تمرین و ممارست او در یک زمینه یا رشتهٔ علمی موجب می‌شود تا در مواجهه با مشکل، به مسائل زیادی آگاهی یابد و بر اثر تجربه به موضوعات و مسائل بهتری توجه کند. پژوهشگر پس از آن‌که با مشکل مواجه شد، باید تفاوت «مشکل» و «مسئله» را تشخیص دهد و توانایی ِ تبدیل مشکلات موردنظر به مسئله را داشته‌باشد. مشکل وقتی به صورت علمی بیان شود، «مسئله» نامیده می‌شود.

همچنین، پژوهشگر باید بین «مسئله» و «پرسش» تفاوت قائل شود. «پرسش»، در برنامه آموزشی کاربرد دارد و «مسبوق به مطالعه نظام‌مند نیست، بلکه مواجهه با امر مبهمی است که قبلا جوابِ آن را یافته‌است و در مقام یادگیری، ابهام به‌وجود آمده‌است، اما «مسئله»، معضلی مسبوق به مطالعه نظام‌مند است؛ مطالعه‌ای سابق که سبب طرح مسئله می‌شود و مطالعه-ای لاحق که سبب حل آن می‌گردد.»[4] یعنی گاهی پس از مطالعه، برای پژوهشگر مسئله رخ‌می‌دهد و گاهی مسئله یافتن،

---

[1]. معادل لاتین مسئله، problem است. ر، ک: مجید طرقی، درسنامه روش تحقیق، ص۵۷.

[2]. علی‌اکبر سیف، روانشناسی پرورشی نوین، ص۳۷۲

[3]. مجید طرقی، درسنامهٔ روش تحقیق، ص ۵۸.

[4]. احد فرامرز قراملکی، اصول و فنون پژوهش در گستره دین‌پژوهی، ص۷۱.

پژوهشگر را به مطالعه سوق می‌دهد تا به حل آن بپردازد. بسیاری از مسائل پیشنهادی دانش‌پژوهان، مجهول آموزشی شخصی آن‌هاست؛ درحالی که، پژوهش، هویتی جمعی دارد که در تاریخ علم مجهول است نه برای محقق.[۱]

گاهی به مسئله‌ای که پژوهشگر برای پژوهش خود انتخاب می‌کند «موضوع» نیز گفته می‌شود.[۲] اما در نگاه دقیق، با یکدیگر متفاوت هستند. موضوع، کلی‌تر از مسئله است و باید به مسائل مختلف تبدیل شود تا قابلیت پژوهش پیدا کند.

۲,۳. بهره‌گیری از منابع نوشتاری و غیرنوشتاری

مطالعۀ منابع مکتوب و آگاهی از نتایج تحقیقات دیگران و نظریه‌های موجود به محقق کمک می‌کند تا با نیازها و موضوعات تحقیقاتی زیادی آشنا شود. علاوه بر منابع مکتوب، استفاده از منابع شفاهی نیز می‌تواند همان فایده و خاصیت را داشته باشد. منابعی مانند : کتب درسی، سخنرانیها، میزگردها، گفت و شنود با اساتید و پژوهشگران، برنامه‌های رادیویی و ... می‌تواند علاوه بر افزایش آگاهی انسان، مسائل جدید را نیز فراروی او قرار دهد.

۲,٤. مراجعه به مراکز پژوهشی

همیشه مراکز و نهادهایی در جامعه وجود دارند که به خاطر مشکلات و نیازهای خود مجبور به انجام تحقیقات گسترده هستند. همکاری علمی با این گونه مراکز یا مراجعه به اولویتهای تحقیقاتی آن‌ها می‌تواند موضوعات تحقیقاتی مهم و کاربردی را در اختیار دانش‌پژوه قرار دهد.

۳. فرایند مسئله یابی

مسئله‌ای که در آغاز پژوهش انتخاب می‌شود، شکل کلی و گسترده‌ای دارد و از ترکیب مسئله‌های زیادی به‌وجودآمده‌است، بنابراین پژوهشگر باید با تبدیل آن به مسئله‌های جزیی‌تر، مسئله‌یابی کرده، آن را به مسئله پژوهشیِ مناسب تبدیل کند. یعنی از هر مسئله کلی، چندین مسئله می‌توان پیدا کرد. برای تبدیل «موضوع» یا «مشکل» به «مسئله» پژوهشی که به آن «بارش فکری» گفته‌می‌شود، محقق بدون مراجعه به هرگونه منابع، با صرف زمانی کافی، ذهن خود را آزاد می‌گذارد تا مسائل مختلف را به صورت «سؤال» یادداشت کند.[۳] در این روش، حتی سؤال‌های عجیب یا سطحی را نباید نادیده بگیرد، چرا که به خلاقیت و فعال شدن ذهن کمک می‌کند. در این مرحله، پژوهشگر بدون فکر کردن به ساماندهی و چینش سؤال‌ها، باید از انواع سؤال‌های توصیفی، تعریفی، تبیینی و ... استفاده کند.[۴]

بارش فکری، راه‌های مختلفی دارد که در ساده‌ترین شکلِ آن، سؤال‌ها به صورت ستونی زیر هم آورده‌می‌شود. در این روش، موضوع کلی را به صورت سوال اصلی نوشته، سوال‌های منشعب از آن را به صورت ستونی یادداشت می‌کنیم. بهترین روش

---

۱. ر.ک: حسن اسلام‌پور کریمی، خودآموز مقدمات پژوهش، ص۸۵-۸۶.

۲. مجید طرقی، همان، ص ۵۷.

۳. از آنجا که مواجهه با امور ناشناخته در ذهن ما سؤالاتی به وجود می‌آورد، به جای «مسئله» واژۀ «سؤال» نیز به کار برده می‌شود. ر.ک.مجید طرقی، درسنامه روش تحقیق، ص۵۷.

۴. ر.ک: مجید طرقی، درسنامه روش‌تحقیق، ص۶۳-۶۶

برای یافتن سؤال‌ای جزیی، تقسیم کلیدواژه‌های اصلی سوال کلی به اقسام مختلف است که در ادامه به نمونه‌ای از آن اشاره می‌شود. پژوهشگر تا زمانی که علاقه دارد و ظرفیت ذهن یاری می‌کند، به نوشتن سوال‌ها ادامه می‌دهد.

پس از انجام این کار مهم، نوبت به دسته‌بندی یا طبقه‌بندی سؤال‌ها می‌رسد؛ به این صورت که پژوهشگر، هر دسته از سؤال‌های کاملا مرتبط با یکدیگر را در یک طبقه قرار داده، از همدیگر تفکیک می‌کند. به این ترتیب، با چند دسته از سؤال-های مرتبط مواجه است که هر دسته از سؤال‌ها ظرفیت تبدیل‌شدن به مسئله پژوهشی را دارند. به این روش در روایت هم اشاره شده؛ امام باقر علیه‌السلام به نویسنده نوشته هایشان فرمودند: «این دفترها باید دسته بندی شوند که ما خودمان نوشته های علی علیه‌السلام را نیز تقسیم بندی شده دیدیم.»[1]

مثال زیر نمونه‌ای از تجزیه سؤال کلی به سؤال های جزیی است:

سؤال کلی: **آسیب‌های روابط انسان از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟**

تجزیه سؤال با تقسیم واژه «آسیب»

۱- آسیب‌های جسمی روابط انسان از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟
۲- آسیب‌های روحی روابط انسان از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟

تجزیه سوال با تقسیم واژه «روابط»

۱- آسیب‌های روابط انسان با خدا، از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟
۲- آسیب‌های روابط انسان با خود، از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟
۳- آسیب‌های روابط انسان با دیگران از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟
۴- آسیب‌های روابط انسان با محیط از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟

تجزیه سؤال با تقسیم واژه «روابط» از جنبه دیگر

---

[1]. علی‌بن‌حسن طبرسی، مشکاه‌الانوار فی غررالاخبار، ص۱۴۲ و نیز ر. ک: حسین نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱۷، ص ۲۹۳.

۱. آسیب‌های روابط فردی از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟
۲. آسیب‌های روابط خانوادگی از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟
۳. آسیب‌های روابط اجتماعی از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟

هر کدام از این سه سوال اخیر را می‌توان با تقسیمِ آسیب به جسمی و روحی، به دو سوال دیگر تبدیل کرد که مجموعا شش سؤال به‌دست می‌آید:

۱- آسیب‌های جسمی روابط فردی از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟
۲- آسیب‌های روحی روابط فردی از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟
۳- آسیب‌های جسمی روابط خانوادگی از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟
۴- آسیب‌های روحی روابط خانوادگی از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟
۵- آسیب‌های جسمی روابط اجتماعی از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟
۶- آسیب‌های روحی روابط اجتماعی از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟

به این ترتیب از یک سؤال کلی، مجموعه‌هایی از سؤال‌های فرعی به‌دست‌می‌آید که در مرحله بعد می‌توان از میان آن-ها، مسئله پژوهشی مورد علاقه خود را برگزید.

یکی دیگر از روش های بارش فکری روش خورشیدی است. در این روش، پژوهشگر، موضوع یا مشکل را در مرکز خورشید قرارداده، سوال‌های مرتبط را در شعاع‌های آن می‌نویسد تا در مرحله بعد به مسئله پژوهشی موردنظر دست‌یابد.

٤. مؤلفه‌های مسئله‌گزینی

پژوهشگر در میان انبوهی از سؤال‌ها قرار می‌گیرد که باید از میان آن‌ها مسئله پژوهشی خود را انتخاب کند. اهمیت مسئله پژوهشی بدان جهت است که «هم گام‌های تحقیق و مباحث آن به سوی حل مسئله جهت‌گیری می‌شود، هم فرضیه[1] تحقیق در گروِ مسئله تحقیق است؛ همچنین، برگرفتن روش‌تحقیق منوط به روشنی مسئله آن است و گزینش اطلاعات نیز بر اساس مسئله تحقیق صورت می‌گیرد.»[2] ازاین‌رو، برای این انتخاب، توجه به ملاک‌ها و شرایطی ضرورت دارد که به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود:

٤,١. روشن و شفاف بودن

مسئله پژوهشی باید دقیق و بدون ابهام بوده، چند پهلو نباشد.«مسائلی که از نظر مفهوم، ابهام دارد و تمایز آن با دیگر مسائل مشخص نیست، قابلیت پژوهش ندارند.»[3] مسئله تحقیق، تعیین‌کنندهٔ جهت تحقیق است پس هر چه مسئله، روشن‌تر و گویاتر باشد، جهت تحقیق روشن‌تر خواهد بود.

٤,٢. تناسب با توانایی پژوهشگر

توانایی علمی و مادی پژوهشگر یکی از ملاک‌های مهم گزینش مسئله است، چرا که «دانش و مهارت‌های تخصصی پژوهشگر، در شناسایی و صورت‌بندی مسئله پژوهشی و انجام دادن آن نقش بسزایی دارد.»[1] علاوه بر صلاحیت علمی،

---

[1]. فرضیه، پاسخ حدسی به سوال پژوهش است که در درس‌های بعدی توضیح داده‌می‌شود.
[2]. احد فرامرز قراملکی، اصول و فنون پژوهش در گستره دین‌پژوهی، ص۷۰-۷۱.
[3]. مجید طرقی، درسنامه روش تحقیق، ص۶۱.

محقق باید از میزان وقت، هزینه و امکاناتی که برای اجرای طرح تحقیق نیاز دارد نیز مطمئن باشد. به عنوان مثال، اگر پژوهش به روش میدانی انجام می‌شود، باید امکان تهیه پرسش‌نامه و مصاحبه برای پژوهشگر فراهم باشد.

٤,٣. اولویت داشتن

از آنجا که هدف پژوهش، نوآوری یا تولید علم است، برای گزینشِ مسئله پژوهشی باید توجه داشت که چه مسئله‌ای از جهت نوآوری در اولویت قرار دارد، «تا بتواند پاسخگوی یکی از نیازهای اجتماعی یا علمی باشد.»[٢] البته تشخیص اولویت داشتن پژوهش نیز تا حدودی نیاز به تخصص دارد، ازاین‌رو، معمولا مراکز پژوهشی اولویت‌های پژوهشی خود را در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهند.

٤,٤. محدود بودن

مسئله کلی، تحقیقی سطحی و پراکنده را به همراه دارد. بنابراین برای رسیدن به تحقیقی عمیق و نتیجه مطلوب باید مسئله را محدود و جزیی کرد. «بسیاری از مسائلی که در نتیجه مواجهه با امور ناشناخته در ذهن ما پدیدار می‌شوند، شکلی جامع و کلی دارند؛ یعنی گرچه در ظاهر یک مسئله به نظر می‌آید ولی درواقع مسائل زیادی را در خود جای داده‌است.»[٣] بنابراین با تجزیه به سوال‌های جزیی‌تر، باید مسئله را محدود کرد.

٤,٥. تناسب با زمان و مکان

هر پژوهشگر باید متوجه دغدغه‌ها و نیازهای زمان و مکان باشد تا مشکلی از جامعه را حل کند. به عنوان مثال نمی‌توان تحقیق در مورد علت دلسردی دانشجویان نسبت به امر پژوهش را در دبیرستان انجام داد. «علاوه بر این، باید به زمان به عنوان یکی از مؤلفه‌های اصلی انجام پژوهش توجه شود. نامناسب بودن بسیاری از مسئله‌های پژوهشی به این دلیل است که نیاز به زمان بسیار طولانی دارند، ازاین‌رو نمی‌تواند مسئله پژوهشیِ کسی باشد که زمان کوتاهی در اختیار دارد.»[٤]

٤,٦. عدم پیش‌داوری

هدف مسئله تحقیق، قضاوت کردن نیست بلکه رسیدن به حقیقت یا رفع مشکل است، بنابراین قصد محقق به جای داوری اخلاقی یا فلسفی باید تفهیم یا تبیین پدیده‌ها باشد. پیش‌داوری کردن، چشم پژوهشگر را به روی حقایق می‌بندد و به او اجازه قضاوت صحیح نمی‌دهد.

با توجه به این مؤلفه‌ها که باید برای انتخاب مسئله پژوهشی درنظرگرفته شود، از میان سوال‌های دسته‌بندی کرده، یکی را برمی‌گزیند و باردِیگر به تجزیه نهایی آن می‌پردازد تا ساختار پژوهش را شکل دهد. در مثال قبل، از تجزیه واژه «روابط» به اقسام آن، سه سوال به‌دست آمد که در ستون زیر مشاهده‌می‌شود:

١. آسیب‌های روابط فردی از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟

---

[١]. همان، ص٥٨.
[٢]. همان، ص٦١.
[٣]. مجید طرقی، درسنامه روش تحقیق، ص٥٩.
[٤]. همان، ص٦٠.

۲. آسیب‌های روابط خانوادگی از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟
۳. آسیب‌های روابط اجتماعی از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟

از آنجا که هنوز هم این سوال‌ها کلی بودند، در مرحله قبل، هر کدام باردیگر به آسیب‌های جسمی و روحی تقسیم شدند؛ در این مرحله، باید یکی از این سه سؤال به عنوان مسئله پژوهشی برگزیده‌شود که به آن «سؤال اصلی» گفته‌می‌شود، سپس چند سؤال جزیی از آن برگرفته‌شود که سؤال‌های فرعی پژوهش را تشکیل می‌دهند.[1] چناچه سوال دوم به عنوان سؤال اصلی انتخاب شود، برای به‌دست‌آوردن سؤال‌های فرعی، به نوع روابط در خانواده، توجه می‌شود که شامل روابط عاطفی، روابط حقوقی، روابط اخلاقی و دیگر روابط است؛ بنابراین از سوال اصلی « آسیب‌های روابط خانوادگی از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟» می‌توان سوال‌های فرعی زیر را به‌دست‌آورد:

۱- آسیب‌های روابط عاطفی خانواده از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟
۲- آسیب‌های روابط اخلاقی خانواده از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟
۳- آسیب‌های روابط حقوقی خانواده از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟

پژوهشگر، با گزینش این سوال اصلی و سؤال‌های فرعی آن، می‌تواند وارد مرحله عملی پژوهش شود. همچنین می‌تواند بار دیگر یکی از این سؤال‌های فرعی را به عنوان سؤال اصلی انتخاب کند و دوباره آن را تجزیه کند که در نمونه زیر مشاهده می‌شود:

نمونه گزینشِ سؤال اصلی:

- آسیب‌های روابط عاطفی خانواده از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟

با تأمل در کلیدواژه‌های اصلیِ سؤال، به نظر می‌رسد کلمه ترکیبی «روابطِ عاطفی» قابلیت تقسیم به «بینشی»، «گرایشی» و «رفتاری» را دارد، بنابراین، سه سؤال فرعی زیر از سوال اصلی به‌دست‌می‌آید:

۱. آسیب‌های روابط عاطفی خانواده در بعد بینشی از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟
۲. آسیب‌های روابط عاطفی خانواده در بعد گرایشی از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟
۳. آسیب‌های روابط عاطفی خانواده در بعد رفتاری از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟

می‌توان جمله را از نظر زیبایی ظاهری نیز با جمله‌بندی‌های متفاوت به نگارش‌درآورد تا تکرار واژه‌ها، ملال‌آور نباشد:
۱-آسیب های روابط عاطفی خانواده دربعد بینشی از منظر قران کریم و روایات چیست ؟
۲-از دیدگاه قرآن و روایات، چه آسیب هایی از حیث گرایشی، روابط عاطفی را تهدید می کند؟
۳- از منظر قرآن کریم و روایات، بعد رفتاریِ روابط عاطفی دچار چه آسیب هایی می شود؟ پس از گزینش سؤال اصلی، پژوهشگر آن را از شکل سؤالی درآوره، به عنوان پژوهشی تبدیل می‌کند.

[1]. در مرحله طرح‌نویسی در مورد سوال اصلی و سؤال‌های فرعی، توضیح داده‌می‌شود.

خلاصه درس چهارم

۱. نخستین مرحله برای آغازِ پژوهش، انتخاب مسئله پژوهشی است که از راه‌هایی چون کنجکاوی، تجربه شخصی، بهره‌برداری از منابع نوشتاری و غیرنوشتاری، مراجعه به اساتید و مراکز پژوهشی، انجام می‌شود.
۲. مشکل، بارزترین نمود یک مسئله است که پژوهشگر آن را به مسئله پژوهشی تبدیل می‌کند.
۳. پژوهشگر، مسئله آغازی را که شکل کلی و گسترده دارد با شیوه بارش فکری، تجزیه کرده، به مسئله‌های پژوهشی متعددی دست‌می‌یابد.
٤. در آخرین مرحله انتخاب مسئله پژوهشی، پژوهشگر مسئله‌های به‌دست‌آورده را دسته‌بندی کرده، با توجه به مؤلفه‌های مسئله‌گزینی، مسئله خود را برمی‌گزیند.
٥. پژوهشگر پس از انتخاب مسئله پژوهشی، آن را به عنوان پژوهش تبدیل می‌کند.

پرسش‌های درس چهارم

۱. در مورد اهمیت مسئله پژوهشی کدام گزینه درست است؟

الف- تنها راه انتخاب موضوع است.
ب- از ضوابط پژوهشگری است.
ج- یکی از مؤلفه‌های مسئله‌گزینی است.
د- پژوهشگر تمام فعالیت‌های خود را بر پایهٔ آن شکل می‌دهد.

۲. راه‌های شناسایی مسئله پژوهشی را نام ببرید.
۳. فرایند مسئله‌یابی را توضیح دهید.
۴. مؤلفه‌های مسئله‌گزینی را برشمارید.
۵. پژوهشگر، مسئله آغازی را که شکل کلی و گسترده دارد با شیوه‌های ....، تجزیه کرده، به مسئله‌های پژوهشی متعددی دست‌می‌یابد.
۶. درست یا نادرست بودن عبارات زیر را در مورد مسئله‌شناسی، مشخص کنید.

عنوان	درست	نادرست
نخستین مرحله برای آغازِ پژوهش، انتخاب موضوع پژوهشی است.		
در آخرین مرحله انتخاب مسئله پژوهشی، پژوهشگر مسئله‌های به‌دست‌آورده را دسته‌بندی می		

کند.		
برای رسیدن به تحقیقی عمیق و نتیجه مطلوب باید مسئله را محدود و جزیی کرد.		

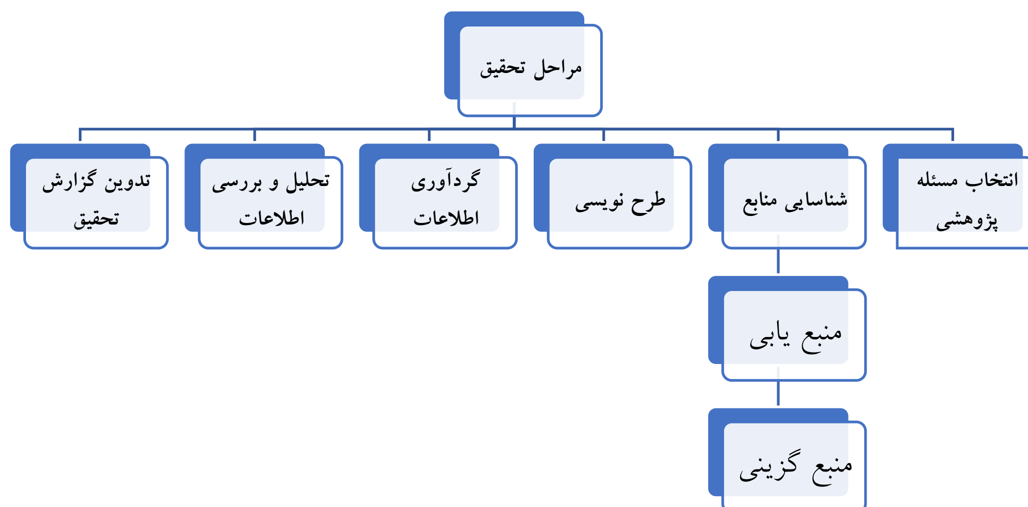
فعالیت تکمیلی

- با مطالعه‌ی متن درس و دقّت در نکته‌های آن، مواردی از مشکلات شخصی یا اجتماعی را به مسئله پژوهشی تبدیل کنید.

منابعی برای مطالعه بیشتر

- جان‌بست، روش‌های تحقیق در علوم‌تربیتی و رفتاری، ص۵۸-۶۰
- غلامرضا خوی‌نژاد، روش‌های پژوهش در علوم تربیتی، ص۲۰

درس پنجم: مراحل تحقیق۲ : شناسایی منابع

اهداف رفتاری

از فراگیر انتظار می‌رود پس از پایان درس، برای شناسایی منابع مورد نظر بتواند:

۱- انواع کتابخانه را بر اساس دسترسی محقق به منابع نام ببرد.
۲- انواع کتابخانه را بر اساس نوع منابع برشمارد.
۳- روش طبقه‌بندی کتاب در کتابخانه را بیان کند.
٤- روش دست‌یابی به منابع را توضیح دهد.
۵- انواع منابع را بر اساس ارتباط با موضوع برشمارد.
۶- انواع منابع را از حیث ارزش و اعتبار تبیین کند.
۷- معیار دست‌اول بودن منابع را بیان کند.

پیش‌سازمانده

بسیاری از شما به کتابخانه مراجعه و از منابع آن استفاده کردید، اما شاید به برچسب‌های روی آن‌ها، توجه نکردید. شاید با خود فکر کردید، چگونه کتابدار از میان این همه کتاب، به سرعت منبع مورد نظر شما را می‌یابد؟ حال آن‌که جستجوی متعدد شما، نتیجه‌بخش نیست. بعد از انتخاب مسئله تحقیق، دغدغه مهم پژوهشگر، یافتن منابع مرتبط با مسئله است که ممکن است زمان زیادی را به خود اختصاص دهد. اگر پژوهشگر با کتابخانه و طبقه‌بندی کتاب‌ها در آن آشنا نباشد، در این مرحله، فرصت زیادی را ازدست‌می‌دهد. برخی پژوهشگران پس از یافتن منابع، در گزینش آن‌ها نسبت به مسئله پژوهشی خود نیز دچار تردید می‌شوند و به راهنمایی نیاز دارند تا در اولویت سنجی منابع جستجوشده، آن‌ها را یاری دهد. در این درس با شیوه‌هایی آشنا می‌شوید که به راحتی شما را در یافتن منبع کمک می‌کند و نیز چگونگی استفاده از این منابع، در تحقیقتان را به شما می‌آموزد و در گزینش منابع تردید را از شما دورمی‌کند.

۱. منبع‌یابی

دومین مرحله از فرایند پژوهش، منبع‌شناسی است. منظور از منبع، «هر مرجع و مدرکی است که به گونه‌ای محقق را در شناخت یا کشف مسئله موردنظر یاری دهد.»[1] پژوهشگر پس از انتخاب مسئله پژوهشی باید منابعی را که در رابطه با مسئله پژوهش اوست شناسایی کند. از آن‌جا که کتابخانه‌ها و پایگاه‌های اطلاعاتی اینترنتی از راه‌های مهم آشنایی با منابعِ تحقیق در علوم انسانی، به ویژه علوم اسلامی است، آشنایی دانش‌پژوهان با محیط کتابخانه و روش طبقه‌بندی کتاب‌ها در آن

[1]. علی قائمی، روش‌تحقیق با تأکید بر مکتب‌شناسی ، ص۱۴۵.

ضرورت دارد. همچنین با توجه به گسترش منابع دیجیتالی، آشنایی با پایگاه‌های منابع اینترنتی نیز اهمیتی دو چندان می‌یابد.

۱،۱. انواع کتابخانه از حیث دسترسی به منابع

کتابخانه‌ها از حیث دسترسی محقّق به منابع آن به سه گروه تقسیم می‌شوند:[۱]

۱،۱،۱. کتابخانه‌های باز:

در این نوع از کتابخانه محقّق می‌تواند آزادانه بین قفسه‌ها رفت و آمد کرده، کتابها را مورد وارسی قرار دهد و کتاب مورد نظر خود را انتخاب کند.

۱،۱،۲. کتابخانه‌های بسته:

محقّق در این کتابخانه‌ها، امکان دسترسی به منابع را به طور مستقیم ندارد و باید کلیه تقاضاهای خود را به کتابدار تحویل دهد.

۱،۱،۳. کتابخانه‌های نیمه‌باز:

در این نوع بخشی از منابع مستقیماً در دسترس محقّق قرار دارد و بخشی دیگر در اختیار کتاب‌داران است.

۱،۲. انواع کتابخانه از حیث نوع منابع

همچنین کتابخانه‌ها را با توجه به نوع منابع، شیوهٔ ایجاد، شیوهٔ بهره‌گیری یا گستردگی منابع و مخاطبان به گونه‌های مختلفی تقسیم می‌کنند که در ادامه به برخی از انواع آن اشاره می‌شود:[۲]

۱،۲،۱. کتابخانه‌ی عمومی

این کتابخانه‌ها معمولاً با بودجهٔ عمومی یا از محل کمک‌های مردمی و برای مراجعه و استفاده عموم افراد ایجاد می‌شوند. منابع و امکانات چنین کتابخانه‌هایی برای پاسخگویی به نیازهای عمومی و با توجه به شرایط مخاطبان محلی آماده می‌شود.

۱،۲،۲. کتابخانه‌ی ملی

در هر کشور کتابخانه‌ای اصلی و ملی وجود دارد که با بودجه و نظارت دولت اداره می‌شود. در این کتابخانه تمامی منابع کتابخانه‌ای آن کشور جمع‌آوری و نگهداری می‌شود. بنابراین معمولاً جامع‌ترین و کامل‌ترین محل برای بهره‌گیری از کتب، نشریات و دیگر منابع داخلی هر کشور، کتابخانهٔ ملی آن کشور است. بر اساس قانون واسپاری، هر ناشر و مؤلفی موظف است نسخه‌هایی از اثر منتشر شدهٔ خود را در قبال دریافت شماره‌ای خاص و بهره‌مندی از قانون، حقوق معنوی تألیف خود را به کتابخانهٔ ملی تحویل دهد. همچنین وظیفهٔ تدوین آیین‌نامه‌ها و شیوه‌نامه‌های فهرست‌نویسی، کتابداری و چاپ و تعیین استانداردهای ملی انتشاراتی و نظارت بر اجرای آن از وظایف کتابخانه ملی است.

---

[۱]. ر. ک: محمدرضا حافظنیا، همان، ص۱۶۷.

[۲]. مجید طرقی، همان، ص۹۴ـ۹۳.

۱,۲,۳. کتابخانه دانشگاهی

یکی از ضروری‌ترین نیازهای هر مرکز دانشگاهی کتابخانه است. بر این اساس در هر مرکز دانشگاهی کتابخانه‌ای با توجه به اقتضائات و نیازهای آن دانشگاه ایجاد می‌شود. این کتابخانه‌ها معمولاً از یک کتابخانه مرکزی و چند کتابخانه دانشکده‌ای تشکیل شده است. در این کتابخانه‌ها علاوه بر تهیه و ساماندهی منابع مورد نیاز اعضای دانشگاه و ارائه خدمات مرجع و امانت، محل مناسبی برای مطالعهٔ دانش‌پژوهان و محققان در نظر گرفته می‌شود.

۱,۲,٤. کتابخانه تخصصی

به کتابخانه‌هایی که منابع مرتبط با یک موضوع را جمع‌آوری و ارائه می‌کنند، کتابخانه تخصصی می‌گویند. در این‌گونه کتابخانه‌ها کوشش شده است در حد امکان منابع مرتبط با موضوع مورد نظر از نقاط مختلف جهان و در شکلهای گوناگون تهیه و گردآوری شود. به همین خاطر بهترین محل برای جستجو و جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز در تحقیق، کتابخانهٔ تخصصی است. چرا که در آنجا می‌توان مجموعه گسترده‌ای از منابع تخصصی را در کنار یکدیگر مشاهده کرد. علاوه بر این موارد، از کتابخانهٔ آموزشگاهی، کتابخانه مدارس یا کتابخانه‌های شخصی نیز می‌توان نام برد.

۱,۳. روش‌های طبقه‌بندی کتاب در کتابخانه

یکی از مباحث مهمی که برای پژوهشگر ضرورت دارد، آشنایی با نحوه استفاده از کتابخانه است. لازمه این کار آشنایی با نحوه رده‌بندی و طبقه‌بندی کتاب در کتابخانه است. امروزه رایج‌ترین روشهای طبقه‌بندی کتاب‌ها، رده‌بندی موضوعی« دیویی» و «کنگره» است که هر کتابخانه یکی از آن‌ها را برای چیدمان و طبقه‌بندی کتاب‌هایش انتخاب می‌کند. در این قسمت به توضیح هر کدام از این روش‌ها پرداخته‌می‌شود:

۱,۳,۱. روش دیویی (دهدهی/ اعشاری)

روشی که ابتدا رایج شد، نظام دهدهیِ دیویی بود که در سال ۱۸۷۶ میلادی به ابتکار «ملویل دیویی» پدید آمد.

در این رده‌بندی تمام دانش و معارف بشری به ده گروه کلی تقسیم شده است و هر یک از این رده‌های دهگانهٔ کلی به ده ردهٔ فرعی و هر ردهٔ فرعی نیز به ده ردهٔ فرعی‌تر تقسیم می‌شود و به همین شیوه می‌توان به زیررده‌هایی با موضوعات بی‌شماری دست یافت. خلاصهٔ طرح رده‌بندی دهدهی به شرح زیر است:

۱	آثار عمومی و کلی	۰۹۹ ـ ۰۰۰
۲	فلسفه	۱۹۹ـ ۱۰۰
۳	دین	۲۹۹ـ ۲۰۰
۴	علوم اجتماعی	۳۹۹ ـ ۳۰۰
۵	علم زبان	۴۹۹ ـ ۴۰۰
۶	علوم نظری	۵۹۹ ـ ۵۰۰
۷	علوم و فنون علمی	۶۹۹ ـ ۶۰۰
۸	هنر	۷۹۹ـ ۷۰۰
۹	ادبیات	۸۹۹ ـ ۸۰۰
۱۰	تاریخ و جغرافیا	۹۹۹ ـ ۹۰۰

از آنجا که رده‌بندی دیویی با توجه به کتابخانه‌های کشورهای غربی طراحی شده، در آن به بسیاری از علوم و معارف شرق از جمله اسلام، توجهی نشده است. به عنوان مثال در رده دین (۲۰۰) تقریباً تمام رده‌های فرعی به دین مسیحیت اختصاص داده شده است و تنها یک رده (۲۹۰) به ادیان دیگر از جمله اسلام (۲۹۷) اختصاص یافته است.[۱]

۲٫۳٫۱. روش کنگره

طبقه‌بندی دیگر، طبقه‌بندی کنگره آمریکا است. بسیاری از کتابخانه‌های دنیا، به ویژه کتابخانه‌های دانشگاهی و تحقیقاتی برای ساماندهی و طبقه‌بندی منابع خود از رده‌بندی کنگره استفاده می‌کنند. در این شیوه همه علوم و موضوعات کلی به ۲۱ دسته تقسیم شده و برای نشان دادن هر موضوع یکی از حروف الفبای لاتین و برای مشخص کردن موضوعات جزئی‌تر از ترکیب یکی دیگر از حروف استفاده می‌شود. موضوعات جزئی‌تر از آن هم با اعداد مشخص می‌شود. از آنجا که این روش، جدیدتر و جامع‌تر است، بیشتر کتابخانه‌های دنیا، کتاب‌های خود را به این روش طبقه‌بندی می‌کنند. موضوعات اصلی در این رده‌بندی عبارت است از:

۱	A	کلیات	۱۲	M	موسیقی
۲	B	فلسفه و دین	۱۳	N	هنرهای دیداری
۳	C	علوم وابسته به تاریخ	۱۴	P	زبان و ادبیات

[۱]. مجید طرقی، همان، ص ۱۱۳-۱۱۲.

۴	D	تاریخ	۱۵	Q	علوم پایه
۵	E	تاریخ عمومی آمریکا	۱۶	R	پزشکی
۶	F	تاریخ محلی ایالات آمریکا	۱۷	S	کشاورزی
۷	G	جغرافیا	۱۸	T	تکنولوژی
۸	H	علوم اجتماعی	۱۹	U	علوم نظامی
۹	J	علوم سیاسی	۲۰	V	علوم دریایی
۱۰	K	حقوق	۲۱	Z	کتابشناسی و کتابداری
۱۱	L	آموزش و پرورش			

در این روش، پنج حرف خالی(l، o ،u،x و y) برای شاخه‌های جدید علمی در نظر گرفته شد. همان‌گونه که اشاره شد موضوعات فرعی با ترکیب دو حرف مشخص می‌شود. مثلاً در موضوعات دینی که کد آن B است، برای هر یک از موضوعات کلی فلسفی یا دینی کد جداگانه‌ای در نظر گرفته شده است. به عنوان مثال BC برای منطق، BF برای روان‌شناسی، BM برای دین یهود، BR برای دین مسیحیت و BP برای دین اسلام در نظر گرفته‌شده‌است. موضوعات جزئی‌تر نیز با اعداد مشخص می‌شود. وقتی کتابی در رابطه با اسلام باشد بعد از ذکر BP شماره کد موضوع فرعی آن موضوع ذکر می‌شود. این شماره از عدد ۱ تا ۳۰۰ به این ترتیب در نظر گرفته شده است.

۱	کلیات	۱ ـ ۲۰	۷	کلام و عقاید	۲۰۰ ـ ۲۳۳
۲	سرگذشت‌نامه‌ها	۲۱ ـ ۵۷	۸	فرق اسلامی	۲۳۵ ـ ۲۴۴
۳	قرآن و علوم قرآنی	۵۸ ـ ۸۹	۹	اخلاق اسلامی	۲۴۶ ـ ۲۵۴
۴	تفسیر	۹۰ ـ ۱۰۴	۱۰	آداب و رسوم	۲۵۶ ـ ۲۷۲
۵	حدیث	۱۰۶ ـ ۱۴۵	۱۱	تصوف و عرفان	۲۷۴ ـ ۲۹۵
۶	فقه و اصول	۱۴۷ ـ ۱۹۸			

به دلیل جدید بودن این روشِ طبقه‌بندی، امروزه اکثر کتابخانه‌های جهان بر اساس آن طبقه‌بندی می‌شود.

۱,٤. آشنایی با برخی از پایگاه‌های تحقیقاتی

مراجعه به پایگاه‌های تحقیقاتی اعم از کتابخانه‌های دیجیتال، سایت‌ها و غیره در عصر جدید، امری اجتناب‌ناپذیر است، چرا که با جمع‌آوری اطلاعات در لوح فشرده یا به صورت شبکه‌های اینترنتی، می‌توان تمام منابع تحقیق را در کمترین زمان و کمترین حجم به‌دست‌آورد. ازاین‌رو به برخی از مهم‌ترین پایگاه‌های علمی – اطلاع رسانی که در علوم انسانی و اسلامی کاربرد زیادی دارند، اشاره می‌شود:

۱،٤،۱. پایگاه‌های مربوط به جستجو و دریافت مقالات حوزوی و علوم انسانی

- پایگاه مجلات تخصصی نور noormags.com
- پورتال جامع علوم انسانی ensani.ir
- پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات irandoc.ac.ir
- پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی sid.ir
- نشریات مجازی دانشگاه تهران ut.ac.ir
- نشریات تخصصی موسسه امام خمینی nashriyat.ir
- بانک اطلاعات نشریات کشور magiran.com
- علم نت https://elmnet.ir/

۱،٤،۲. پایگاه‌های مربوط به جستجو و دریافت کتب حوزوی و علوم انسانی

در این پایگاه‌ها هم کتاب معرفی می‌شود و هم می‌توان آن‌ها را دریافت کرد. برخی از این کتاب‌ها، نسخه‌های خطی هستند.

أ. **پایگاه‌های معرفی کتاب**

- سایت کتابخانه ملی ایران www.nlai.ir
- پایگاه اطلاع‌رسانی کتابخانه‌های ایران lib.ir
- شبکه سیمرغ http://simorgh.net
- کاوش(فراکاوش)

ب. **پایگاه‌های دریافت و مطالعه کتب علمی**

- کتابخانه دیجیتال نور noorlib.ir
- کتابخانه مدرسه فقاهت lib.eshia.ir
- کتابخانه قائمیه
- کتابخانه تبیان

ج. **پایگاه دریافت نسخ خطی**

– کتابخانه دیجیتالی مجلس http://dlib.ical.ir/site/search/advanced?docType=LF-MF

د. **پایگاه‌های دریافت کتب اهل‌سنت**

– مکتبه الشامله

– مکتبه الوقفیهpdf

ه. **کتابخوان‌ها**

– فیدیبو

– کتابراه

– طاقچه

– خط‌خوان

– فراکتاب و غیره

و. **پایگاه های‌فروش کتاب**

– کتاب فردا

– شهرکتاب

– آدینه بوک و غیره

۱،٤،۳. پایگاه‌های مربوط به جستجو پایان‌نامه علوم انسانی

– پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات *irondoc.ac.ir*

– پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه *hawzah.net*

– پایگاه گنج

– سایت کاربردی (پردازش هوشمند نور)

۱،٤،٤. پایگاه‌های مربوط به جستجو و دریافت متن وصوت دروس خارج

– مدرسه فقاهت *eshia.ir*

– پایگاه‌های اطلاع‌رسانی مراجع تقلید و فضلای حوزوی

۱،٤،٥. دائره المعارف‌ها، موسوعه‌ها، دانش نامه‌ها، معجم‌ها

– دایره‌المعارف بزرگ اسلامی *cgie.org.ir*

– دانش‌نامه جهان اسلام *http://rch.ac.ir*

– موسوعه فقه الاسلامی طبقا لمذهب اهل بیت (علیهم السلام) ← در نرم افزار جامع فقه

– المعجم الاصولی ← در نرم افزار جامع اصول

پس از شناسایی منابع، پژوهشگر باید از میان آن‌ها تعدادی را که مرتبط با مسئله پژوهشی اوست، جستجو کند؛ بهترین راه برای یافتن منابع، توجه به کلیدواژه‌های اصلی پژوهش و واژه‌های مرتبط با آن است. به عنوان مثال، برای یافتن

منابع، در تحقیقی با عنوان «آثار روانشناختی تقوی»، می‌توان به منابعی مراجعه کرد که در آن‌ها این کلمات به‌کاررفته باشد: تقوی، پرواپیشگی، خودنگهداری. برای پژوهش با عنوان «راه‌های درمان ریا از دیدگاه آیات و روایات» به منابعی می‌توان مراجعه کرد که واژه‌های ریا، نفاق، اخلاص، سمعه در آن‌ها به‌کاررفته باشد. بعد از یافتن منابع، می‌تواند آدرس کامل آن‌ها را در جدولی ساده یادداشت کند تا هنگام استفاده، به وقت‌گذاشتنِ مجدد، نیاز نباشد.

جدول زیر نمونه‌ای از ثبت منابع است.

نام منبع	نام و نام خانوادگی نویسنده	تاریخ چاپ	محل نشر	انتشارات
درس‌نامه روش‌تحقیق	مجید طرقی	۱۳۸۴	قم	هاجر

۲. منبع‌گزینی

در آخرین مرحله از فرایند شناسایی منابع، پژوهشگر برای گزینش منابع باید آن ها را اولویت سنجی کرده، از آخرین و معتبرترین منبع، پژوهش خویش را آغاز نماید. او از میان فهرست منابع متعددی که یافته، باید بر اساس ملاک هایی که دارد منابعی را در اولویت قرار دهد؛ ارتباط داشتن با مسئله پژوهشی و دارای اعتبار علمی بودن، از جمله ملاک های اولویت سنجی منابع است که به انواع این منابع اشاره‌می‌شود.

۲,۱. انواع منابع از حیث ارتباط سنجی

به طور معمول منابع را از حیث ارتباط با مسئله پژوهش، به دو نوعِ عام و خاص تقسیم می‌کنند؛ اما با توجه به افزایش و گسترش منابع تحقیقاتی و مسئله‌محوری پژوهش‌ها، می‌توان به تقسیم‌بندی دقیق‌تری دست‌یافت و آن‌ها را به منابع عام، خاص و اخص تقسیم کرد:

۲,۱,۱. منابع عام

منابع عام، آن دسته از منابع است که اطلاعات کلی و مختصر در مورد تمام معارف بشری به خواننده ارائه می‌دهد، از همه علوم و موضوعات سخن به میان می‌آورد و محقق فقط موضوع مورد نظر خود را در آن دنبال می‌کند و نیاز به خواندن آغاز تا پایان آن منبع نیست؛ غالباً منابع اعم را «مرجع» می‌نامند مهم‌ترین منابع مرجع عبارتند از: فرهنگ‌ها، دانشنامه‌ها، زندگینامه‌ها،کتاب‌شناسی‌ها و اطلس‌ها که به اختصار به توضیح برخی از آن‌ها پرداخته می‌شود.

۲,۱,۲. فرهنگ‌ها (واژه‌نامه‌ها)

لغت‌نامه‌ها یا فرهنگ‌ها کتابهایی هستند که واژگان یک یا چند زبان با نظمی خاص در آنها گردآمده‌است.[۱]

فرهنگ‌ها را از نظر دایره شمول می‌توان به دو گروه عمومی و اختصاصی تقسیم کرد. فرهنگ‌های عمومی به فرهنگ‌هایی گفته می‌شود که بدون توجه به عوامل زمانی و تاریخی یا موضوعی، واژگان یک زبان را در بردارند، مانند لغت‌نامه دهخدا، فرهنگ فارسی معین ، فرهنگ عمید وغیره. فرهنگ‌های اختصاصی به فرهنگ‌هایی گفته می‌شود که در تهیه و گردآوری آنها عواملی مانند زمان یا دوره زمانی خاص، لهجه‌ها یا موضوعات علمی مدنظر فرهنگ‌نویس باشد، مانند فرهنگ تاریخی زبان فارسی.[۲]

فرهنگ‌ها را از نظر زبان می‌توان به دو گروه تقسیم کرد: فرهنگ‌های یک‌زبانی، فرهنگ‌های دو یا چند زبانه. فرهنگ‌های یک‌زبانه به فرهنگ‌هایی گفته می‌شود که مدخل‌ها و تعاریف و توضیحات لازم برای آن مدخل همه به یک زبان است. مانند: فرهنگ فارسی معین، لاروس و غیره . فرهنگ دو یا چند زبانه به فرهنگ‌هایی گفته می‌شود که مدخل‌ها به یک زبان بوده و معنا و تعاریف و بقیه اطلاعات درباره آن به زبان یا زبان‌های دیگری است، مانند: مجموعه کامل که دوزبانه است.[۳]

۲,۱,۳. دانشنامه‌ها (دایرةالمعارف‌ها)

خلاصه مستند و قابل فهمی از مجموع معارف بشری، در همه رشته‌های انسانی و یا در رشته‌ای معین با ترتیب الفبایی می‌باشد. دایرةالمعارف ممکن است تخصصی یا عمومی باشد. دایرةالمعارف عمومی شامل مطالبی کلی در حوزه تمام معارف بشری است، مانند دایرةالمعارف فارسی مصاحب، دهخدا. دایرةالمعارف تخصصی شامل مقالات مربوط به موضوعی واحد است و به تفصیل نوشته می‌شوند، مانند دانشنامه جهان اسلام، دایرةالمعارف تشیع، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.[۴]

۲,۱,٤. زندگینامه‌ها

تاریخ زندگی یا دوره‌ای از زندگی شخصی در حدود اطلاعاتی که نویسنده از احوال وی داشته است. زندگینامه را «ترجمه حال» یا «کارنامه» نیز می‌توان گفت.[۵]

---

۱. غلامرضا ستوده، مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی، ص۴۴.
۲. نورالله مرادی، مرجع‌شناسی، ص ۱۶۰ـ۱۵۹.
۳. همان، ص۱۸۰.
۴. ر. ک: غلامرضا ستوده، همان، ص۳۰۹؛ نورالله مرادی، همان، ص۸۳؛ بهرام طوسی، راهنمای پژوهش و اصول علمی مقاله‌نویسی، ص۶۰؛ مجید طرقی، همان، ص۱۰۳.
۵. نورالله مرادی، همان، ص۲۰۳.

۲,۱,۵. منابع خاص

آن دسته از منابعی که اطلاعات مفصل‌تر و اختصاصی‌تری را برای تبیین ابعاد و زوایای پنهان یک موضوع به خواننده ارائه می‌دهد و شامل ریز موضوعات، مسائل و دیدگاههای مختلف در

خصوص موضوع واحد است، در منابع خاص تنها پاسخ بخشی از سوال‌های فرعی را می‌توان یافت. مثل تفسیرها، مجموعه-های روایی مانند کتب اربعه و صحاح سته؛ منابعی که به موضوع خاصی از دانشی پرداخته‌است، مثل نبوت شهید مطهری یا میزان‌الحکمه که فقط روایت‌های اخلاقی را جمع‌آوری کرده یا تفسیرهای موضوعی و کتابهایی که تنها به یک موضوع از رشته خاص علمی پرداخته‌است، از جمله منابع خاص به‌شمار می‌آیند. همچنین برخی از منابع عام که به نوعی تخصیص خورده، در شمارِ منابع خاص هستند؛ مانند «کتاب‌شناسی توصیفی حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها»، «فرهنگ موضوعی تفاسیر»، «فرهنگ فلسفی صلیبا» و غیره.

۲,۱,٦. منابع اخص

منابع اخص، آن دسته از منابعی است که به طور مستقیم در مورد مسئله تحقیق نوشته شده است. از میان منابع خاصِ شناسایی شده، برخی ارتباط بسیار نزدیکی به مسئله دارند. به عنوان مثال در پژوهشی با عنوان «مکاتب اخلاقی از دیدگاه قرآن کریم»، کتاب «نقد و بررسی مکاتب اخلاقی»، منبع خاص و جلد سوم از تفسیر «المیزان فی تفسیرالقرآن» منبع اخص شمرده‌می‌شود.

۳. انواع منابع از حیث اعتبارسنجی

۳,۱. منابع دست اول

به منابعی که نخستین بار توسط نویسنده نوشته‌می‌شود یا نزدیک‌ترین منبع به واقعه و حادثه موردنظر است، منبع دست اول گفته‌می‌شود که در بیشتر موارد نظریه خاصی از سوی نویسنده صاحب‌نظر ارائه می‌شود. به عبارت دیگر، منابع دست اول «گزارش‌های پژوهشی هستند که توسط محققان تهیه شده‌اند. به تمام آثار، اعم از مقاله، رساله و کتاب‌هایی که گزارش پژوهش یک پژوهشگر است، منابع دست اول گفته می‌شود.» [۱]

۳,۱,۱. معیار منابع دست‌اول

در رابطه با دست اول بودن منابع اقوال مختلفی مطرح شده است. از مجموعه نظرهای مختلف می‌توان به معیارهایی برای تشخیص این منابع دست‌یافت.

---

[۱]. مردیت گال، والتر بورگ، جویس گال، روش‌های تحقیق کمی و کیفی، ص۱۹۹.

۳,۱,۱,۱. توجه به قدمت زمانی

در برخی از مباحث به منابع قدیمی، دست‌اول گفته می‌شود، مانند «موضوعات دینی شامل قرآن کریم و اولین منابع روایت مکتوب»[۱] یا موضوعات تاریخی که نویسنده آن، یا شاهد مستقیم حوادث و جریان‌ها بوده یا از کسانی که دیده یا شنیده‌اند، دریافت نموده‌است.»[۲]، قدیمی بودن در لغت‌شناسی نیز ملاک دست‌اول بودنِ منبع به‌شمارمی‌آید. برای شناخت مفاهیم در هر زبانی، اولویت با اولین کتاب لغت در آن زبان است.

۳,۱,۱,۲. تبحّر و شهرت نویسنده

برخی از منابع به علت شهرت نویسنده آن در رشته خاص علمی، دست‌اول به‌شمارمی‌روند، هر چند زمان زیادی از نشر آن نگذشته‌باشد. به عنوان مثال شهرت کتاب *«چهل حدیث یا اربعین»* از امام خمینی[رحمه‌الله‌علیه] در علم اخلاق و تفسیر گرانقدر *«المیزان فی تفسیرالقرآن»* در تفسیر، به دلیل تبحر و شهرت نویسنده، دست‌اول به‌شمارمی‌آیند. هر پژوهشگر باید نویسنده‌های متبحر در رشته علمی مرتبط با مسئله خود را بشناسد .

۳,۱,۱,۳. جامعیت منبع

منابعی که در رابطه با مسئله مورد نظر، به بیشترین ابعاد توجه کردند و نظریه‌ها، تحقیقات و پژوهش‌های جدید را مطرح کرده‌اند، به علت «فراگیری و گستردگی اطلاعات ارائه شده در آن»[۳]، دست اول شناخته‌می‌شوند.

۳,۱,۱,٤. نوآوری منبع

برخی منابع به دلیل دارابودن نظریه‌ای جدید در عرصه علمی، به عنوان منبع دست اول مطرح می‌شوند، هرچند نویسنده آن مشهور نباشد، چرا که این منابع، موجب تولید علم می‌شوند.

۳,۲. منابع دست دوم

منابع دست دوم به منابعی گفته‌می‌شود که «به بررسی آثار منتشرشده پرداخته‌اند.»[۴] معمولا این منابع، شرح یا خلاصه منابع دست اول هستند. به عنوان مثال، کتاب زیر، دست دوم شمرده‌می‌شود:

«جاوید موسوی، حمید، اتحاد اسلامی از مجموعه آثار شهید مطهری» چرا که در میان آثار متعدد شهید مطهری، موضوعی را استخراج و از آن نقل کرده‌است. گاهی علاوه بر نقل، شرح هم داده‌می‌شود. به عنوان مثال «شرح ابن‌ابی‌الحدید بر نهج-البلاغه»، برای آوردن روایت از نهج‌البلاغه، دست دوم به حساب می‌آید. اهمیت منابع دست‌دوم در این است که پژوهشگر

---

[۱]. مجید طرقی درسنامه روش تحقیق، ص۷۲.

[۲]. همان.

[۳]. ابوالقاسم نقیبی، روش تحقیق در علوم انسانی، ص۹۴.

[۴]. مردیت گال، والتر بورگ، جویس گال، روش‌های تحقیق کمی و کیفی، ص۱۹۹.

را برای رسیدن به مسئله پژوهشی به منابع دست‌اول راهنمایی می‌کند. ازاین‌رو، به این منابع، «رابط»[1] یا «راهنما»[2] نیز گفته‌می‌شود.[3] مانند کتاب‌شناسی‌ها، مقاله‌نامه‌ها، چکیده‌نامه‌ها، فهرست‌ها و نمایه‌ها.

بنابراین سایر منابعی که از معیارهای مذکور فاصله بیشتری دارند و بر اساس نوشته‌ها و گفته‌های قبلی هستند (مانند نقل و ترجمه)، منابع دست دوم محسوب می‌شود که در اولویت بعدی قرار می‌گیرند و «برخی دیگر از منابعِ شناسایی شده، به طور کلی از دور خارج می‌شوند.»[4] مانند کتابی که عنوانش مرتبط با مسئله پژوهشی است اما با مطالعه اجمالی مشخص می‌شود محتوای آن متفاوت است یا ربط چندانی به مسئله پژوهش ندارد.

در این مرحله، به پژوهشگر پیشنهاد داده‌می‌شود جهت تسریع در امر پژوهش، نتیجه گزینش خود را در گزارشی ثبت نماید. جدول زیر، نمونه‌ای برای ثبت گزارش از منابع مرتبط با مسئله پژوهشی است.

ردیف	نام و نام خانوادگی مؤلف	نام منبع	تاریخ نشر	مترجم	محل انتشار	ناشر	نوبت چاپ	شماره کتابخانه	عنوان مرتبط با مسئله پژوهش	جلد و صفحه
۱	محمدحسین طباطبایی	المیزان فی تفسیرالقرآن	۱۳۹۱ه.ق	محمدباقر موسوی همدانی	بیروت	موسسه الاعلمی للمطبوعات	سوم	BP...	عالمان تأویل قرآن	ج۳، ص۴۹

[1]. مرکز توسعه منابع انسانی، روش پایان‌نامه‌نویس، ص۱۰۸.
[2]. مردیت گال، والتر بورگ، همان، ص۱۹۹.
[3]. همان.
[4]. حسین اسحاقی، رموز پژوهشگری، ص ۱۴۷.

خلاصه درس پنجم

۱- منظور از منبع، مدرکی است که به گونه‌ای محقق را در شناخت یا کشف مسئله موردنظر یاری دهد.

۲- کتابخانه‌ها و پایگاه‌های اطلاعاتی اینترنتی از راه‌های مهم آشنایی با منابعِ تحقیق در علوم انسانی، به ویژه علوم اسلامی، است

۳- کتابخانه‌ها از حیث دسترسی محقّق به منابع آن‌ها به کتابخانه‌های باز، بسته و نیمه‌باز تقسیم می‌شوند.

۴- کتابخانه‌ها را با توجه به نوع منابع، شیوه‌ی ایجاد، شیوه بهره‌گیری یا گستردگی منابع و مخاطبان به کتابخانه‌های عمومی، ملی، دانشگاهی و تخصصی تقسیم می‌کنند.

۵- امروزه رایج‌ترین روش‌های طبقه‌بندی کتابخانه‌ها، رده‌بندی موضوعی «دیویی» و «کنگره» است.

٦- منابع از نظر ارتباط با موضوع تحقیق به منابع عام و خاص و اخص، قابل تقسیم هستند.

۷- مهم‌ترین منابع عام عبارتند از: واژه‌نامه، دانشنامه، زندگینامه، کتاب‌شناسی و اطلس .

۸- منابع از نظر معیار اعتبار به منابع دست‌اول و دست دوم، تقسیم می‌شوند.

پرسش‌های درس پنجم

أ. انواع کتابخانه را بر اساس دسترسی محقق به منابع نام ببرید.

ب. انواع کتابخانه را بر اساس نوع منابع برشمارید.

ج. روش طبقه‌بندی کتابخانه‌ها را ذکر کنید.

د. روش دست‌یابی به منابع را بیان کنید.

ه. انواع منابع بر اساس ارتباط با موضوع عبارتند از: .... و ....

و. منابع از حیث ارزش و اعتبار عبارت‌اند از: .... ، .... و ....

ز. ملاک های دست‌اول بودن منابع را توضیح دهید.

ح. با توجه به مسئله پژوهشی «راه‌های ابراز محبت به نوجوان»، کتاب «قرآن و عواطف»، جزو کدام منبع به‌شمار می‌آید؟

الف- منبع عام

ب- منبع خاص

ج- منبع اخص

ط. درست یا نادرست بودن عبارات زیر را در مورد منابع، مشخص کنید.

عنوان	درست	نادرست
منبع، هر مرجع و مدرکی است که به گونه‌ای محقق را در شناخت یا کشف مسئله موردنظر یاری دهد.		
منابع عام، آن دسته از منابع است که اطلاعات کلی در مورد تمام معارف بشری به خواننده ارائه می‌دهد		
فرهنگنامه ها، خلاصه مستند و قابل فهمی از مجموع معارف بشری، در همه رشته‌های انسانی و یا در رشته‌ای معین با ترتیب الفبایی می‌باشد.		

فعالیت تکمیلی:

- یک مسئله پژوهشی انتخاب کرده، منابع عام، خاص و اخص برای آن جستجو کنید.
- با توجه به مسئله انتخابی خود، نمونه‌هایی از فرم منابع را پرکنید.

منابعی برای مطالعه بیشتر:

- ابوالقاسم نقیبی، روش تحقیق در علوم اسلامی، ص۴۱-۴۶
- یوسف محمدنژاد عالی‌زمینی، شیوه‌نامه پژوهش و نگارش علمی، ص۱۴۹.
- حسن اسلام‌پور کریمی، خودآموز مقدمات پژوهش، ص۱۷۵.
- خلیل میرزایی، پژوهش، پژوهش‌گری و پژوهش‌نامه‌نویسی، جلد دوم، ص ۸۳۲-۸۳۴

درس ششم: مراحل تحقیق۳ : طرح‌نویسی

اهداف رفتاری

از فراگیر انتظار می‌رود پس از پایان این درس بتواند:

۱- طرح را تعریف کند.

۲- ضرورت طرح‌نویسی را برشمارد.

۳- فواید طرح‌نویسی را توضیح دهد.

۴- انواع طرح‌نامه را نام ببرد.

پیش‌سازمانده

بارها از کنار ساختمان‌های مختلف عبور کردید و بسیاری از آن‌ها برایتان جذاب بود؛ شاید گاهی به برخی از آن‌ها ایرادی گرفتید یا فکری برای بهینه‌سازی آن به ذهنتان خطور کرد. تفاوت‌هایی که در ساخت آن‌ها مشاهده کردید، حکایت از اختلاف در طرح و نقشه آن‌ها دارد. قبل از ساخت هر بنایی، مهندسان زیادی با تفکر بر روی موقعیت جغرافیایی آن بنا و امکانات مالی صاحبان آن به طراحی فیزیکی ساختمان می‌پردازند. نویسندگی نیز به طراحی نیاز دارد تا یافته‌های نویسنده را به بهترین صورت ممکن، ساماندهی کرده، با بهترین شیوه، ارائه نماید. پس از آشنایی با دو مرحله مسئله‌شناسی و منبع‌شناسی، در چند درس به مرحله سوم تحقیق، یعنی چگونگی طراحی آن پرداخته‌می‌شود. این درس شامل تعریف طرح تحقیق، ضرورت آن وآشنایی با اجزای طرح (پیشینه تحقیق، اهمیت و ضرورت، بیان مسأله، سؤالات تحقیق، اهداف، نوع و روش تحقیق، فرضیه، سازماندهی ومنابع طرح) است.

۱. تعریف طرح

طرح، نقشه و راهنمای مسیر تحقیق و مهم‌ترین بخش آن است که محقق را از سردرگمی و بیراهه رفتن دور می‌کند. «طرح تحقیق سندی است که مشخصات تحقیق، برنامه اجرایی و جزئیات فعالیت‌ها و امور مربوط به موضوع تحقیق را دربردارد.»[۱] به عبارت دیگر «طرح‌نامه، برنامه‌ای اجرایی از تمام مراحل، اقدامات و نیازهای محقق برای تسهیل در رسیدن به هدف تحقیق است.»[۲]بنابراین پژوهشگر برای یافتن پاسخ مسئله پژوهش، باید فرایندی منظم را طی کند تا گام‌های مطمئن با سرعتی بیشتر برای رسیدن به هدف بردارد. این فرایند حاصل تجربه‌های دانشمندان بسیاری است که به مرور جمع‌آوری شده به شکل سازمان‌یافته تقدیم پژوهشگران شده‌است.

---

۱. محمدرضا حافظنیا، مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، ص۲۸۴

۲. ر.ک: حمیدبصیریان، نگارش پیشرفته، ص۲۳۲

۲. ضرورت طرح‌نویسی

بسیاری از دانش‌پژوهان، پیش از شروع کار پژوهشی، دچار نوعی سردرگمی هستند. اگر به‌زودی از این مرحله عبور نکنند، ممکن است ناامیدی آن‌ها را فراگیرد و از ادامه کار بازبمانند. از آن‌جا که طرح‌ها دورنمایی از چگونگی سیر تحقیق را به محقق نشان می‌دهد، طرح‌نویسی ضرورتی دوچندان پیدامی‌کند. می‌توان موارد زیر را نیز دلیلی بر ضرورت طرح‌نویسی دانست:

۲،۱. نداشتن تصور درست از ابعاد موضوع

تا زمانی که پژوهشگر اطلاعات پراکنده خود را در نوشتار درنیاورد، تصور درستی از همه ابعاد موضوع به‌دست‌نمی‌آورد، بنابراین نوشتن طرح‌نامه برای او ضرورت می‌یابد.

۲،۲. برنامه‌ریزی نادرست

نظم و برنامه‌ریزی از مهم‌ترین اصول پژوهش است، ازاین‌رو، نداشتن آشنایی کامل و برنامه‌ریزی نادرستِ پیش از تحقیق، موجب دوباره‌کاری و هدررفتن وقت و هزینه و گاه دلسردی[۱] می‌شود.

۲،۳. مواجه شدن با خطا

در بسیاری از موارد، با وجود شناخت ابعاد مسئله و برنامه‌ریزی درست، ممکن است پژوهشگر در انتخاب روش پژوهش یا هم‌پوشانی مسئله‌های پژوهشی، دچار خطا شود؛ برای احتراز از این موارد، نوشتن طرح ضرورت دارد.

۳. فواید طرح‌نویسی

پژوهشگری که در آغاز راه قرار دارد ممکن است نوشتن طرح را امری بی‌فایده و اتلاف وقت تلقی کند، در حالی که تجربه نشان داده‌است «اگر محقق در این رابطه سرمایه‌گذاری نماید، می‌تواند مطابق آن، کار تحقیق را انجام دهد و از سرگردانی، انجام‌دادن کارهای تکراری، صرف هزینه‌های اضافی، اسراف در امکانات و نیروی انسانی و ... جلوگیری کند و دقت و اعتبار کار تحقیق را نیز افزایش دهد.»[۲] مهم‌ترین فواید طرح‌نویسی عبارت است از:

۳،۱. امکان ارزیابی از پژوهشگر و پژوهش

طرح تحقیق نمایانگر دانش و مهارت پژوهشگر است، یعنی «این امکان را به وجود می‌آورد تا پژوهشگر برنامه‌ای که در ذهن دارد به صورت عینی ارائه نماید تا مورد نقد و بررسی قرار گیرد و از این طریق قبل از انجام پژوهش کاستی‌ها و معایب آن شناسایی و برطرف شود.»[۳] علاوه بر این، توانایی او با توجه به امکانات و موانع پیش‌رِو سنجیده می‌شود.

---

۱. ر.ک: حسن اسلام‌پورکریمی، همان، ص۱۱۳.
۲. محمدرضا حافظنیا، همان، ص۲۸۴.
۳. مجید طرقی، همان، ص ۷۶ـ۷۵.

۳٫۲. جلوگیری از اتلاف وقت

محقق در طرح تحقیق، تمام جنبه‌های مسئله را مورد بررسی قرار می‌دهد و آسیب‌ها و اشکال‌های احتمالی را در نظر می‌گیرد، تا خطاها به حداقل برسد و هنگام انجام پژوهش تغییرات زیادی صورت نگیرد. بدین ترتیب درنگ و تأمل بیشتر در طرح، صرفه‌جویی در زمان پژوهش است.

۳٫۳. مشخص شدن ترتیب انجام فعالیت‌ها

طرح تحقیق نخست ترتیب زمانی هر فعالیت را مشخص می‌کند، یعنی معلوم می‌نماید که چه فعالیتی در چه زمانی انجام پذیرد یا کدام فعالیت نسبت به فعالیت دیگر زودتر انجام پذیرد.[۱] بدین‌صورت با نظم در انجام پژوهش، زمان کمتری را ازدست‌می‌دهد و فرصت بیشتری به‌دست‌می‌آورد.

۳٫٤. انسجام درونی پژوهش

نوشتن طرح، موجب می‌شود تحقیق مسئله‌محور شود و هنگام گردآوری اطلاعات و نگارش، به مباحث مربوط بسنده شود و اطلاعات حاشیه‌ای در رابطه با موضوع مجال ورود پیدا نکنند. به این صورت تحقیق از پراکندگی و گسیختگی مصون می‌ماند و متنی منسجم ارائه می‌گردد.[۲]

٤. انواع طرح‌نامه

مراکز مختلف علمی، با توجه به اهداف و چشم‌اندازهای آموزشی خود، طرح‌نامه‌های متفاوتی دارند که به دانش‌پژوهان ارائه می‌دهند. در روند پایان‌نامه نویسی آنچه که تقریبا بین همه مراکز مشترک است، ارائه موضوع تحقیق در قالب طرح اجمالی است. پس از تصویب موضوع، دانش‌پژوه با کمک اساتید راهنما و مشاور به نوشتن طرح تفصیلی اقدام می‌کند. این طرح باید بار دیگر به کمیته علمی ارجاع داده‌شود تا اساتید عضو کمیته آن را بررسی کنند. اگر از ابتدا طرحی منسجم و هماهنگ ارائه شود، زمان تصویب آن نیز به حداقل می‌رسد. در چند درسِ پیش‌رِو، چگونگی طرح‌نویسی آموزش داده‌می‌شود.

طرح‌های تحقیقی دارای عناصر و ساختار مشترکی هستند که عبارتند از: بیان‌مسئله، سوال‌های تحقیق، پیشینه، اهمیت و ضرورت و منابع؛ اختلاف اندکی نیز بین طرح‌های مراکز مختلف آموزشی– پژوهشی وجود دارد که «عمدتاً از نوع اهداف مراکز پژوهشی، هدف طرح، رشته تحصیلی و مقطع علمی دانش‌پژوه ، درجه تفصیل و تشریح عناصر و نیز جنبه‌ها و عناصر مازاد بر عناصر مشترک طرح‌های تحقیق ناشی می‌شود.»[۳] برخی از این عناصر عبارتند از: اهداف، فرضیه، پیش‌فرض، مفهوم‌شناسی.

---

[۱]. مجید طرقی، همان، صص ۷۶.

[۲]. ر.ک: احد فرامرزقراملکی، همان، صص ۵۸ـ۵۷.

[۳]. محمدرضا حافظنیا، همان، ص۲۸۹.

۴٫۱. طرح اجمالی

این طرح، همراه با انتخاب موضوع به کمیته علمی گروه‌ها داده‌می‌شود تا در صورت صلاحدید اساتید، به تصویب برسد. عناصر این طرح، همان عناصر مشترک است که در درس‌های طرح‌نویسی آموزش داده‌می‌شود.

۴٫۲. طرح تفصیلی

پس از تصویب موضوع، دانش‌پژوه به مطالعه بیشتر پیرامون مسئله پژوهشی خود پرداخته، اطلاعات اولیه را در قالب طرح تفصیلی به کمیته علمی، ارائه می‌کند. در این طرح، علاوه بر عناصر مشترک، بسته به اهداف آموزشی و پژوهشی مراکز، موارد دیگری هم نوشته‌می‌شود.

- در ادامه نمونه‌ای از طرح‌نامه آورده‌می‌شود که در درس‌های بعدی به توضیح آن‌ها پرداخته‌می‌شود.

طرح تحقیق.docx

باسمه تعالی

طرح‌نامه درس روش تحقیق

مشخصات طلبه:
نام و نام خانوادگی: .... کد تحصیلی: .... ترم: .... استاد راهنما: ....
عنوان تحقیق:
کلیدواژه‌ها: ....

۱. تبیین مسئله : ....
۲. سؤال اصلی: ....
۳. سؤال‌های فرعی :.. ....
۴. پیشینه تحقیق : ....
۵. پیشینه موضوعی
۶. پیشینه نگارشی

۷. تفاوت کار محقق با منابع نام‌برده‌شده در پیشینه
۸. اهمیت و ضرورت
۹. اهداف
۱۰. نوع و روش تحقیق
۱۱. فرضیه

۱۲. سازماندهی
۱۳. منابع(کتاب، مقاله، پایان‌نامه، منابع دیجیتالی)

ردیف	نام خانوادگی نویسنده	نام نویسنده	سال چاپ	نام کتاب	محل نشر	ناشر
۱-						
۲-						
۳-						
٤-						
٥-						
٦-						
۷-						
۸-						
۹-						
۱۰-						

خلاصه درس ششم:

- طرح تحقیق سندی است که مشخصات تحقیق، برنامه اجرایی و جزئیات فعالیت‌ها و امور مربوط به موضوع تحقیق را دربردارد.
- نوشتن طرح‌نامه به دلیل نداشتن تصور درست از ابعاد مسئله، برنامه‌ریزی نادرست و خطا در روش، برای پژوهشگر ضرورت دارد.
- امکان ارزیابی از وهش و پژوهشگر، جلوگیری از اتلاف وقت، مشخص‌شدن ترتیب فعالیت‌ها و انسجام درونی متن، از مهم‌ترین فایده‌های طرح‌نویسی هستند.

پرسش‌های درس ششم:

۱- طرح را تعریف کنید.

۲- ضرورت طرح‌نویسی را برشمارید.

۳- فواید طرح‌نویسی را توضیح دهید.

۴- انواع طرح‌نامه را نام ببرید.

۵- بیان‌مسئله، سوال‌های تحقیق، پیشینه، اهمیت و ضرورت، نمونه‌هایی از عناصر ..... هستند.

۶- کدام گزینه از انواع منابع از حیث ارتباط سنجی است؟

الف. منابع دست اول و منابع دست دوم؛

ب. منابع عام، منابع خاص و منابع اخص؛

ج. کتابخانه دانشگاهی، کتابخانه تخصصی و کتابخانه عمومی؛

د- منابع دست اول، منابع تخصصی، منابع خاص؛

۷- درست یا نادرست بودن عبارات زیر را در مورد طرح، مشخص کنید.

عنوان	درست	نادرست
طرح‌نامه، برنامه‌ای اجرایی از تمام مراحل، اقدامات و نیازهای محقق برای تسهیل در رسیدن به سطح علمی مناسب است.		
نوشتن طرح‌نامه به دلیل نداشتن تصور درست از ابعاد مسئله، برنامه‌ریزی نادرست و خطا در روش، برای پژوهشگر ضرورت دارد.		
از مهم‌ترین فایده‌های طرح‌نویسی جلوگیری از موازی کاری است.		

فعالیت تکمیلی

- نمونه‌هایی دیگر از انواع طرح مراکز علمی را جستجو کرده، با یکدیگر مقایسه کنید.

منابعی برای مطالعه بیشتر:

- احد فرامرزقراملکی، عذرا شالباف، تدوین پایان‌نامه شیوه‌ها و مهارت‌ها، ص۴۷-۴۹.

– مرکز توسعه منابع انسانی، روش پایان‌نامه‌نویسی، ص۴۵.

درس هفتم: اجزاء طرح تحقیق ۱: پیشینه تحقیق

اهداف رفتاری

از فراگیر انتظار می‌رود پس از پایان این درس بتواند:

۱. پیشینه را تعریف کند.

۲.فرایند پیشینه‌نویسی را توضیح دهد.

۳. پیشینه پیدایش مسئله پژوهشی خود را شناسایی کند.

۴.پیشینه نگارش مسئله پژوهشی خود را گزارش دهد.

۵. نوآوری مسئله پژوهشی خود را تبیین کند.

پیش‌سازمانده

علم و دانش، همچون نردبانی از گذشتگان به سوی آیندگان برافراشته‌شده و در هر عصری دانشمندانی بر پایه‌های آن افزوده‌اند. برای رفتن به پله بعدی، قطعا باید از پله‌های نخست که زیربنای دانش هستند، عبور کرد و با بهره-بری از معلومات آن، به شاخه‌هایی جدید از علوم دست‌یافت. بدین‌صورت با تکیه بر معارف پیشین می‌توان به تولید علم رسید و از توقف بریک پله نردبان دانایی یا فعالیت تکراری، اجتناب ورزید. تاکنون چگونگی دسترسی به منابع علمی را فراگرفتید و منابع مرتبط با مسئله پژوهشی خود را انتخاب کردید، در چند درسِ پیش‌ِرو وارد مرحله طرح-نامه نویسی شده، در مرحله نخست با روش‌هایی آشنا می‌شوید که نحوه استفاده از آن منابع را همراه با سیر تحول و تطور مسئله پژوهشی به شما آموزش دهد تا بتوانید پیشینه پژوهش خود را به‌دست‌آورید.

۱. تعریف پیشینه

پیشینه به «تحقیقات مدون و نامدونی اشاره دارد که در باره مسئله موردنظر ما انجام شده‌است.»[۱]به پیشینه، «سابقه تحقیق» و «تاریخچه تحقیق» نیز گفته‌می‌شود، چرا که در آن به سیر تاریخی مسئله پژوهش و نگارش‌های موجود در این زمینه اشاره‌می‌شود.

۲. فواید پیشینه نویسی

از آنجا که هدف پژوهش، تولید علم است، این مهم با انجام تحقیق تکراری، صورت‌نمی‌پذیرد. بنابراین برای اطمینان از نو بودن مسئله، مروری بر منابع مسئله پژوهشی، یعنی پیشینه‌نویسی، لازم است چرا که فواید بسیاری دارد از جمله:

---

[۱]. حسن اسلام‌پور کریمی، همان، ص۱۲۷.

أ. آگاهی نسبت به اهمیت مسئله تحقیق؛

ب. محدود کردن و صورت‌بندی جدید مسئله تحقیق؛

ج. آشنایی با روش‌های مختلف تحقیق و یافتن روش‌های جدید؛

د. اجتناب از به کاربردن روش‌های بی‌نتیجه؛

ه. پرهیز ازتحقیق تکراری؛

و. انتقال آرا و تجارب دانشمندان؛

ز. شناسایی مسائل بیشتر و جدیدتر و به‌دست‌آوردن زوایای پنهان هر موضوع؛

ح. مستندسازی تحقیق و یافتن پیوندهای موضوعی آن با مطالعات پیشین.

۳. فرایند پیشینه‌نویسی

پژوهشگر پس از گزینش منابع مرتبط با مسئله پژوهشی خود، در این مرحله از پژوهش، که به آن «ادبیات تحقیق» نیز گفته‌می‌شود، به بررسی منابع پرداخته، منابع اخص را از منابع خاص تفکیک می‌کند و با پیمودن فرایندی، مسئله پژوهشی خود را تثبیت می‌کند. چرا که «هر تحقیق و پژوهش علمی بر پایه‌ها، ارکان و نتایج مطالعات و تحقیقات پیشین استوار است. این مطالعات و تحقیقات در رابطه با هر تحقیق جدید، می‌تواند ارتباط مستقیم یا ارتباط غیر مستقیم با مسئله اصلی تحقیق داشته باشد؛ پژوهشگر باید سعی کند مرتبط‌ترین دست‌آوردهای تحقیقات پژوهشگران قبلی را مورد شناسایی و بررسی قرار دهد.»[۱] تا از تکراری نبودن مسئله خود، مطمئن شود.

۳،۱. پیشینه پیدایشی[۲]

در اولین قدم، پژوهشگر باید به نقطه آغاز مسئله پژوهشی خود یعنی قدمت آن، دست‌یابد. به عبارت دیگر باید به خاستگاه و بستر مسئله پژوهشی توجه‌کند و سیر تحول و تطور آن را به‌دست‌آورد. اگر مسئله او جدید است و «در برهه‌ای از زمان وجود نداشته، باید تلاش کند تا با تحلیل نشان دهد که فضای مساعدی برای طرح مسئله او وجود نداشته‌است.»[۳] به عنوان مثال، برای مسئله «عوامل رویگردانی از حجاب» پس از جستجو، خاستگاه و بستر مسئله «حجاب» را خلقت انسان می‌یابد، چرا که پس از تتبع در منابع، با تلاشِ حضرت آدم علیه‌السلام و همسرش حوا مواجه می‌شود که پس از رانده‌شدن از بهشت به جستجوی حجابی برای پوشاندن خود می‌پردازند. سپس ردپای این مسئله را در متون مقدس می‌یابد که هر کدام در مورد حجاب نکاتی را به پیروان خود گوشزد کرده‌اند. در قرآن کریم بیش از سایر متون مقدس به این بحث پرداخته‌شده و احکام آن را بیان کرده‌است. در روایات ائمه اطهار علیهم‌السلام نیز با تفصیل در احکام، مسئله حجاب تشریح شده‌است. همچنین

---

۱. غلامرضا خاکی، روش‌تحقیق با رویکرد پایان‌نامه‌نویسی، ص۱۶۵.

۲. در برخی منابع، از پیشینه‌پیدایشی با عنوان «پیشینه‌علمی» نام‌برده‌شده. ر.ک: غلامرضا خاکی، همان، ص۱۱۶.

۳. حسن اسلام‌پور کریمی، همان، ص۱۲۷

مفسران قرآن‌کریم و فقیهان، از قرون نخستین اسلام در تفسیر آیات حجاب، این مسئله را مطرح کرده‌اند؛ تا عصر حاضر هر یک از مفسران و دیگر دانشمندان با توجه به شرایط زمانی به اجمال یا تفصیل در مورد مسئله حجاب قلم‌پردازی کرده‌اند.

برای واضح‌شدن پیشینه پیدایشی مسئله، مثالی دیگر از کتاب «فرهنگ مطالعه و نگارش در اسلام» از آقای «ارگانی بهبهانی حائری» آورده‌می‌شود که پیدایش مسئله «نویسندگی» را توضیح می‌دهد: «انسان ابتدایی به شوقی نامعلوم و عشقی مرموز و شاید امری واجب، اقدام به حک کردن نقش و نگار و اشکال، برتنه درختان و یا غارها می‌کرده‌است. انسان اولیه پیش از آن که خواندن و نوشتن را بیاموزد با نقاشی تصویری ساده از اشیاء موردنظر، منظور خود را به دیگران می-فهماند. پس از این مرحله، مرحله اندیشه نگاری و بعد مرحله الفبایی بود. سومری‌ها بر روی کوزه‌ها نقش می زدند. ... نوشتن در قدیم بر روی سنگ بوده و بعدا به تدریج بر روی مواد نرم‌تر انجام می‌شده که قدیمی‌ترین آنها لوح‌های گلی بین-النهرین و اوراق پاپیروسی مصر است. تاریخ این موارد به هزاره سوم پیش از میلاد حضرت مسیح علیه‌السلام می‌رسد. سومریان، مصریان، مردم چین باستان، یونان و رومیان، هر کدام مواد خاصی مثل الواح یا پاپیروس برای نوشتن به کار می بردند. در کتاب های دینی آمده اولین شخصی که کتابت یا خط سریانی را بنیان نهاد ... آدم ابوالبشر علیه‌السلام بود که سیصد سال قبل از مرگ خود انجام داد و نیز نخستین کسی که به زبان عربی چیزی نوشته، ادریس علیه‌السلام بوده است و پس از وی اسماعیل علیه‌السلام ، پسر ابراهیم؛ علیه‌السلام و نیز گفته شده نخستین کسی که به زبان عربی، کتاب نوشته، حرب بن امیه بن عبد شمس بوده است. نخستین کسی که خط فارسی را مورد استفاده قرار داد لهراسب است، (مفاتیح العلوم، خوارزمی، ص ۶۳ و نیز: مروج الذهب، مسعودی، ج۱ ص۹۳)، فردوسی نیز از او به دانایی یاد می کند: وی خداشناس بود و سی سال لباس مندرس می پوشید و خدا را عبادت می کرد و به اندیشه و تفکر در خصوص افرینش انسان و موجودات هستی می‌پرداخت.»

در آخر پیشینه پیدایشی، محقق با بررسی تاریخ علوم به این نتیجه می‌رسد که: «هیچ دینی بی‌کتاب، قوت و قدرت نمی-گرفته است و حتی پیامبران بزرگی که به ظاهر، دینشان آسمانی نیست، همه کتاب داشته‌اند.»[۱] نویسنده، کتاب داشتن پیامبران را شاهدی برای پیشینه مسئله نویسندگی می‌داند که در دوره تمام پیامبران صورت گرفته؛ سپس به نمونه‌هایی از روایات در این زمینه اشاره‌کرده، پیشینه پیدایش مسئله را به پایان می‌رساند.

۳,۲. پیشینه نگارشی

پژوهشگر، بر اساس مطالعاتی که پیرامون گذشته مسئله پژوهشی خود انجام داده، باید به منابع پژوهشی (مدرک¬ها و سندها) مراجعه کند و آگاهی خود را در باره ابعاد و ضرورت مسئله، گسترش دهد تا بتواند در پرتو اطلاعاتی که به¬دست¬می¬آورد، نسبت به ضرورت پیگیری مسئله پژوهش یا تغییر مسئله، تصمیم¬گیری نماید. پس از دسترسی به آخرین تحقیقات انجام¬گرفته مرتبط با مسئله پژوهشی (منابع اخص) ریزموضوعات آن¬را بررسی می¬کند تا دریابد کدام¬یک از آن¬ها ناپژوهیده مانده یا تنقیح نشده، به این¬ترتیب، خلأ موجود را یافته، آن را نقطه شروع تحقیق خود

---

[۱]. محمود ارگانی بهبهانی حائری، فرهنگ مطالعه و نگارش در اسلام، ص۲۳-۲۸.

قرار می دهد، سپس گزارشی از آن منابع فراهم می-کند. در این گزارش «اشاره به نام محقق و اثر وی، تاریخ تحقیق و عنوان آن و سرانجام نتایج و نظریه‌ها و اصولی که پیرامون مسأله وجود دارد» ، ضروری است. بهتر است نام منابع را به تفکیک نوشته، با شماره از یکدیگر جدا شود. برای تهیه گزارش از آخرین دستاوردها در زمینه مسئله پژوهشی، بهترین منابع، مقالات علمی¬پژوهشی هستند، چراکه هم نظریه جدید در آن¬ها مطرح می¬شود هم می¬توان سیر تحول آن نظریه را به¬دست¬آورد. این منابع باید دست اول باشند، دیدگاه¬های مختلف را بیان کنند و بخش زیادی از محتوای آن به مسئله پژوهش مرتبط باشد. تهیه این گزارش به او «کمک می¬کند تا پژوهش خود را در راستای مجموعه¬ای از پژوهش¬های هم¬خانواده قرار دهد و آن را با دستاوردهای پژوهش¬های دیگران هماهنگ و استوار کرده، از تکرار جلوگیری کند.» توجه به سیر تاریخی در نوشتن گزارش مهم است تا نحوه تحول و تطور مسئله به¬دست¬آید، مشخص شود «محققان در طول زمان چقدر به مسئله ما نزدیک¬شده¬اند؟ چه اندازه به آن پاسخ داده¬اند و یا هیچ پاسخی نداده-اند.» بدین¬ترتیب، معلوم می¬شود این مسئله، قابلیت پژوهش را داشته¬است یا خیر. در مثال قبل، نویسنده برای پیشینه نگارشی خود به منابع خاص و اخص دست¬یافت که به مواردی اشاره می¬شود:

۱. آموزگار، سیروس (۱۳۵۵)، کتاب و کتاب خانه، تهران: انتشارات فرهنگ و هنر.
۲. مدیرشانه¬چی، کاظم (۱۳۷۴)،کتاب و کتابخانه در اسلام، مشهد: آستان قدس رضوی؛
۳. مظلومی، رجبعلی(۱۳۶۳)، کتابشناسی اسلامی، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.از آنجا که بررسی پیشینه نگارشی، تنها لیست گرفتن از منابع مرتبط نیست، برای استفاده از آن، باید با «تلفیق مطالب بررسی‌شده و تفسیر و نقد پژوهشگر از دانش موجود»،[۲] به تکراری نبودن مسئله خود مطمئن شود. به عنوان نمونه در مسئله «عوامل روی‌گردانی از حجاب»، به این روش عمل می‌کند:

۱- مطهری، مرتضی (۱۳۶۵)، مسئله حجاب، تهران: صدرا؛ شهید مطهری در این کتاب به مبانی حجاب در اسلام اشاره کرده، تفاوت‌های اسلام و غرب را در برخی موارد برمی‌شمرد. بنابراین، به مسئله پژوهشی مورد نظر به صورت جنبی و اندک پرداخته شده.
۲- مهریزی، مهدی(۱۳۷۹)، حجاب، تهران: موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر؛ عنوان این کتاب کلی است و تنها به برخی از جنبه‌های مسئله پژوهشی توجه شده‌است.
۳- دهقان، مجید و محمد عشایری منفرد (۱۳۹۸)، حجاب پژوهی، قم: مرکز مدیریت حوزه های علمیه خواهران؛ علیرغم پژوهشی بودن این کتاب، مسئله‌محور نیست.
۴- رزاقی، احمد (۱۳۶۹)، عوامل فساد و بدحجابی و شیوه های مقابله با آن، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی؛ این منبع تا حدود زیادی به مسئله پژوهشی ارتباط دارد اما از زاویه‌ای دیگر به مسئله پرداخته‌است.

۵- ذوقی، سمیه، بخشی نژاد، ملیحه و ترکمن چه، ندا (۱۳۹۸)، روز آزادی زن: تاریخ شفاهی قیام ۱۷ دی زنان مشهد، تهران :راه یار؛ با وجود اینکه منبع مورد نظر تاحدودی به مسئله پچوهشی مرتبط است، اما بر جنبه تاریخی بحث متمرکز شده‌است.

۶- مقالات کنگره اسلام و زن، (۱۳۶۸)، حجاب و آزادی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی؛

۷- العسیلی العاملی، علی(۱۴۰۸ق)، نعمه الحجاب فی الاسلام، بیروت: الدارالاسلامیه؛

این کتاب به بحث‌هایی چون: حجاب در لغت، حجاب در امت های پیشین(یونان، روم، عرب جاهلیت) پرداخته سپس به حجاب در اسلام و انگیزه‌های آن، گریزی می‌زند و بعد نمونه هایی از زنان اسلامی مانند حضرت خدیجه سلام‌الله‌علیها ، حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها حضرت زینب سلام‌الله‌علیها را نام می برد و مختصری از خطبه های انها را می آورد و در باره آن‌ها گفتگو می‌کند.

در این بررسی، اگر پژوهشگر به نوبودن مسئله خود اطمینان یافت، آن را تثبیت می‌کند، اما اگر به منابع خاصِ بسیاری دست‌یافت و متوجه تکراری بودن موضوع خود شد، با تفکر بیشتر بر روی ریزموضوعات آن و برخورد با شبهه «مانعیت حجاب»، به زاویه جدیدی ازمسئله پژوهشی خود پی‌می‌برد که تاکنون ناپژوهیده مانده، در این-صورت، می‌تواند مسئله پژوهشی خود را به «رابطه حجاب و آزادی» تغییر دهد.

۳,۳. نوآوری علمی

پژوهشگر، پس از پایانِ گزارش از منابع اخص، باید به تفاوت پژوهش خود با پژوهش‌های برشمرده در پیشینه نگارشی، اشاره کند و نوآوری علمی خود را که موجب انتخاب نهایی مسئله شده، برجسته کند. مانند مسئله قبل که منابع بسیاری در مورد حجاب، احکام حجاب و علل روی‌آوردن و عوامل روی‌گردانی از آن، به‌دست‌آورد اما با عنوان «رابطه حجاب و آزادی»، پژوهشی به‌دست‌نیاورد، به همین دلیل، مسئله خود را جزئی‌تر می‌کند. به این‌ترتیب اگر «پیشینه تحقیق به درستی صورت گیرد، به بیان مسئله کمک می‌کند و یافته‌های تحقیق را به پژوهش‌های قبلی متصل می‌سازد»[1] و راهی برای تولید علم گشوده‌می‌شود.

خلاصه درس هفتم

- پیشینه به گزارشی از سیر تاریخی پیدایش مسئله پژوهشی و منابع مرتبط با آن گفته‌می‌شود.
- آگاهی نسبت به اهمیت مسأله، صورت‌بندی جدید مسأله تحقیق، آشنایی با روش‌های مختلف تحقیق، اجتناب از به کار بردن روش‌های بی‌نتیجه، پرهیز ازتحقیقات تکراری، انتقال آرا و تجارب دانشمندان، شناسایی مسائل بیشتر و جدیدتر و به‌دست‌آوردن زوایای پنهان هر موضوع، از جمله فواید پیشینه‌نویسی است.

[1]. محمد مقیمی، سازمان و مدیریت رویکردی پژوهش، ص۲۰.

- پژوهشگر در فرایند پیشینه‌نویسی، ابتدا منابع مرتبط با موضوع خود را یافته، سپس از مهم‌ترین و مرتبط‌ترین آن‌ها با مسئله پژوهشی خود، گزارش تهیه می‌کند و در آخرین مرحله، با ذکر کاستی‌های منابع موجود، به نوآوری علمی خود توجه می‌دهد.

پرسش‌های درس هفتم:

۱- پیشینه را تعریف کنید.

۲- فرایند پیشینه‌نویسی را توضیح دهید.

۳- پیشینه پیدایشی مسئله پژوهشی چگونه شناسایی می‌شود؟

۴- پیشینه نگارشی مسئله پژوهشی خود را گزارش دهید.

۵- نوآوری مسئله پژوهشی چگونه تبیین می‌شود؟

۶- کدام گزینه از انواع پیشینه نویسی است؟

الف. پیدایشی و نگارشی

ب. نوآوری علمی، پیدایشی و نگارشی

ج. فرایند پیشینه نویسی، نگارشی و پیدایشی

۷. درست یا نادرست بودن عبارات زیر را مشخص کنید.

عنوان	درست	نادرست
تحقیقات مدون و نامدونی اشاره دارد که در باره مسئله موردنظر ما انجام شده‌است.		
پیشینه تحقیق به درستی صورت گیرد، به بیان مسئله کمک می‌کند و یافته‌های تحقیق را به پژوهش‌های قبلی متصل نمی‌سازد.		

فعالیت تکمیلی

- یک مسئله پژوهشی انتخاب کرده، فرایند پیشینه‌نویسی را در آن توضیح دهید.
- در مثال زیر، فرایند پیشینه‌نویسی را نقد و بررسی کنید.

مسئله پژوهش: دیدگاه قرآن‌کریم و روایات درباره آسیب های روابط عاطفی چیست؟

از آنجا که عطوفت ومهربانی با فطرت انسان عجین است پیشینه آن به خلقت آدم بر میگرددکه از آن به رابطه حق وخلق یاد می کنند، رابطه ای که پروردگار متعال با مخلوقاتش مخصوصا اشرف آنها داشته وادارد. اولین کسی که به این روابط آسیب وارد کرد شیطان بود که مانع رابطه عاطفی اخوت وبرادری شد.

نویسنده با جستجوی کتابخانه ای به این نتیجه رسیده که همه منابع به صورت مجزا یا در ذیل یکی از موضوعات خویش به طور جداگانه به بررسی روابط خاص پرداخته وبه هیچ وجه به آسیبهای آن از منظر قران وروایات با هم اشاره نکرده اند. به طورمثال: دیدگاه های روان شناختی آیت الله مصباح یزدی،محمد صادق شجاعی، سال ۸۵(۲۲۶-۲۱۱)که درفصل چهارم کتاب ،ازعواطف واحساسات سخن به میان آورده است ؛ انگیزش و هیجان از آقای رمضان زاده و دیگر نویسندگان ؛ جوان ،هیجان وخویشتنداری ،گروه نویسنگان حدیث زندگی ؛انگیزش وشخصیت ابراهام اچ –مزلو ترجمه احمد رضوانی سال ۷۵ (۹۲-۹۰)؛ خانواده دراسلام.حسین مظاهری.سال ۷۵(صفحه ۵۸) ؛اسلام وروانشناسی محمودبستانی سال۸۷ (۲۳۰-۲۲۶)؛ سرچشمه محبت (بررسی تاثیرمحبت از نگاه آیات وروایات) مصطفی علیخانی ۱۳۹۰ (۱۱۹-۱۱۵)همچنین با جستجوی انجام گرفته در سایت نورمگز،قریب ۸ مقاله مرتبط با آسیب های روابط انسانها یافت شد که بیشتربه بررسی آسیب های اجتماعی این روابط پرداختند و در بین این مقالات چاپ شده در بازه زمانی سال ۸۵ تا کنون آسیب های روابط همسران وآسیب های روابط خارج از عرف دختران ،آسیب های اخلاقی رابطه دختر وپسر به چشم می خورد.

بنابراین در نوشتار حاضر تلاش بر این است که با روش توصیفی وتحلیلی وکنکاش درآیات وروایات ،ابتدا به تبیین مفهوم عاطفه وسپس به شرح آسیب های روابط عاطفی ودر آخر به بررسی آثار اجتماعی آن آسیبها پرداخت تا بتوان اثری متفاوت ارائه گردد وبا بررسی دقیق تر و موشکافانه درقرآن وروایات شاید بتوان با شناخت هریک ورفع آسیب های آن، از تاثیر سوء آنها دراجتماع جلوگیری کرد .

منابعی برای مطالعه بیشتر

- روش‌های کاربردی تحقیق، مصطفی ازکیا و علیرضا دربان آستانه، ص۱۲۲ و ۱۳۰.
- روش تحقیق در علم اطلاعات و دانش‌شناسی، یزدان منصوریان، ص۳۸.
- اصول و مهارت‌های پایان‌نامه‌نویسی، حسین اسحاقی، ص۶۱-۶۲.

درس هشتم: اجزاء طرح‌تحقیق ۲: اهمیت، ضرورت و اهداف تحقیق

اهداف رفتاری

از فراگیر انتظار می‌رود پس از پایان این درس بتواند:

- اهمیت مسئله پژوهشی خود را توضیح دهد.
- ضرورت مسئله پژوهشی خود را برشمارد.
- اهداف مسئله پژوهشی خود را بیان کند.

پیش‌سازمانده

قرن‌ها از خلقت انسان می‌گذشت و آن‌ها به راحتی نفس می‌کشیدند؛ شاید قبل از آن‌که شاعر شیرین‌سخن ما، سعدی، آن را مفرح ذات و ممد حیات بخواند و پروردگار را به خاطر این نعمت شکرگزاری کند، کمترکسی به اهمیت آن فکر کرده‌بود، اما بی‌توجهی به این نعمت، از اهمیت آن نمی‌کاهد. زندگی همچنان با نفسهای انسان‌ها در جریان بود تا این‌که او به دست خود در زمین آلوگی به‌وجود آورد و ریه‌هایش دیگر هوای پاک را استشمام نمی‌کرد، اینجا بود که اهمیت نفس‌کشیدن بر همگان آشکار شد، اما گویا کسی بنا نداشت اقدامی انجام دهد، هر کس منتظر دیگری بود تا وضعیت موجود را بهبود بخشد و به وضعیت مطلوب برساند. درست در انتهای قرن ۱۴ه.ش که ویروسی منحوس، نفس‌های عموم مردم را به شماره انداخت، اهمیت این مسئله دوچندان شد و مردم به ضرورتِ بررسی این مسئله مهم پی‌بردند و با هدف ریشه‌کن کردن این ویروس و بازگرداندن موهبت تنفس، به تحقیق‌های بنیادی و کاربردی روی‌آوردند.

بسیاری از مسائل پیرامون انسان، از اهمیت برخوردار است ولی ممکن است تنها در زمان خاصی پرداختن به آن ضرورت پیداکند. حتما تاکنون با بررسی منابع و نوشتن پیشینه به درجه اهمیت مسئله پژوهشی خود پی برده‌اید و ضرورت ادامه یا دست‌برداشتن از آن برایتان آشکار شده‌است و هدف‌هایی را درنظر داشته‌اید. در این درس چگونگی نوشتن اهمیت و ضرورت مسئله خود را فرامی‌گیرید، سپس به اهدافی که برای آن درنظرگرفته‌اید، توجه کرده، آن‌ها را ذکر می‌کنید.

۱. اهمیت تحقیق

پس از بررسی منابع و نوشتن پیشینه، پژوهشگر به میزان اهمیت مسأله خود پی می‌برد. ممکن است مسئله‌ای در زمان گذشته اهمیت داشته، اما در اثر گذر زمان یا حل آن مسئله، اهمیت خود را ازدست‌بدهد یا از اهمیت آن کاسته‌شود. به عنوان مثال در زمان قدیم، تهیه هیزم قبل از فرارسیدن فصل سرما، اهمیت زیادی داشت، اما با پیشرفت فناوری و تبدیل سوخت به نفت و گاز، این کار تنها برای قشر خاص و در موقعیت نادری اهمیت دارد. برخی از مسائل علمی همیشه دارای اهمیت هستند، اما درجه اهمیت آن‌ها در مکان‌ها یا زمان‌های مختلف، تغییر می‌کند. پژوهشگر باید در این مرحله از طرح‌نویسی

اهمیت پژوهش خود را بیان‌کند. «بیان اهمیت باید به گونه‌ای باشد که احساس شود این مسئله می‌تواند یک خلأعلمی- پژوهشی یا فرهنگی را جبران کند.»[1] که این خلأ را با مطالعه و بررسی منابع، می‌تواند به‌دست بیاورد.

۱،۱. ملاک اهمیت تحقیق

پژوهشگر برای اینکه به اهمیت پژوهش خود پی‌ببرد، باید به ملاک‌هایی توجه کند، چرا که «تشخیص اهمیت مسئله، امری نسبی است و بستگی به شرایط اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه دارد.» [2] برخی از این ملاک‌ها عبارت است از:

- گسترش مسئله در بین افراد یا گروه‌های زیاد در جامعه؛ «کاهش قدرت خرید مردم»
- فراگیر شدن مسئله در اثر تعدد پیامدهای منفی؛ « طلاق عاطفی» «گسست نسلی در خانواده»
- گسترش مسئله در بازه زمانی طولانی؛ «سقط جنین»
- تقدم مسئله بر مسائل دیگر در همان زمان؛ «کاهش جمعیت»
- تغییر شکل مسئله در گذر زمان؛ «رابطه هوش هیجانی و پیشرفت تحصیلی»
- وارد کردن شبهه به مسئله؛ «تعارض حجاب با آزادی» یا «اجباری بودن حجاب»
- رویارویی مسئله با فرضیه‌های رقیب یا جدید؛[3] «کارآمدی دین» یا «مرجعیت علمی قرآن کریم»

۱،۲. نمونه اهمیت پژوهش

برای واضح شدن بحث اهمیت پژوهش، مثال زیر مفید است:

مسئله پژوهش: آموزه‌های تربیتی پیامبران علیهم‌السلام در داستان‌های قرآن چیست؟

تربیت یکی از پیچیده‌ترین فرایندهای انسانی است که جوامع مختلف، همیشه با آن مواجه بوده‌اند. ظهور ادیان مختلف الهی و غیر الهی و محتوای کتاب‌های آن‌ها که با هدف تربیت انسان نازل شدند، دلیل اهمیت تربیت در طول حیات بشریت است. در این میان، دین اسلام بیش از هر دینی به این امر مهم پرداخته‌است. آیات هدایت بخش و نورانی قرآن کریم، سرشار از آموزه های تربیتی است که برخی از این آموزه‌ها در داستان‌های پیامبران نقل شده تا عبرتی برای نسل‌ها باشد؛ بنابراین، آگاهی نسبت به این آموزه‌ها از اهمیت بسیاری برخورداراست.

ضرورت تحقیق

پژوهشگر پس از اطمینان به اهمیت مسأله خود و آشکار شدن نقاط ضعف وکمبودهای تحقیق‌هایی که در پیشینه بررسی‌کرده، باید تشخیص دهد مسأله مورد نظر وی چه ضرورت فردی یا اجتماعی دارد. چرا که «ضرورت تحقیق را باید در پرتو

---

[1]. جمعی از نویسندگان، پایان‌نامه‌نویسی، ص۵۹.

[2]. ر.ک: مصطفی ازکیا و علیرضا دربان آستانه، همان، ص۱۲۷ و ۱۳۸.

[3]. تعریف فرضیه در درس‌های پیش‌رو خواهدآمد.

گزارش مستند و نقل مستدل پیشینه تحقیق»۱ به‌دست‌آورد. در ضرورت پژوهش، «محقق به بیان چرایی و دلایل ضروری و توجیهی انجام‌دادن تحقیق پرداخته، انگیزه‌ها و ضرورت‌های خاص انجام آن را تشریح می‌کند.»۲بعضی از ضرورت‌های پرداختن به مسئله پژوهشی، عبارت است از:

- خلأ معرفتی در یک زمینه؛
- کمبود اطلاعات نسبت به مسئله پژوهشی؛
- ناسازگاری اطلاعات موجود؛
- ابهام در مباحث؛
- خلط مباحثِ مشابه؛
- پاسخگو نبودن تحقیقات قبلی به نیازهای جامعه؛
- اختلاف آراء در مسئله؛

این موارد نوعی سردرگمی برای محقق یا عرف جامعه به همراه دارد که ضرورت پژوهشی مسئله را روشن می‌کند.[۳]

برای تشخیص تفاوت بین اهمیت و ضرورت تحقیق باید توجه داشت که در بیان اهمیت، پژوهشگر باید به «جایگاه، موقعیت و اهمیت خاص علمی، تحقیقاتی، اجتماعی و یا فرهنگی»[۴] بپردازد، اما در ضرورت، پژوهشگر به نقاط ضعف و کمبودهای مسائل در بعد نظری و بیش از آن از حیث عملی، توجه‌می‌کند و خلأهای موجود در جامعه را به‌نظاره‌می‌نشیند.

نمونه ضرورت

در بیشتر طرح‌های مراکز آموزشی اهمیت و ضرورت با هم آورده می‌شود که حکایت از درهم‌تنیدگی این دو دارد. اما می-توان این‌دو را جداگانه هم درنظر گرفت. در ادامه به نمونه‌ای از ضرورت مسئله اشاره می‌شود:

مسئله پژوهش: آموزه‌های تربیتی پیامبران علیهم‌السلام در داستان‌های قرآن چیست؟

امروزه امر تربیت، با پیچیدگی‌های بیشتری آمیخته شده است. تغییر سبک زندگی، تغییر بنیانهای ارزشی، گسست ارتباط افراد با خانواده، افزایش و فراگیری وسایل ارتباط جمعی، همگی بین نسلها شکاف ایجاد کرده‌اند. یکی از خطراتی که جامعه اسلامی را تهدید می‌کند، نفوذ تفکر غربی برای زدودن اعتقادات مذهبی و استحاله فرهنگی آن جوامع است. وجود برنامه

---

[۱]. احد فرامرزقراملکی، تدوین پایان‌نامه، شیوه‌ها و مهارت‌ها، ص۱۳۵.
[۲]. محمدرضا حافظنیا، همان ص۲۹۱.
[۳]. ر.ک: حسن اسلام‌پور کریمی، خودآموز مقدمات پژوهش، ص۱۱۸
[۴]. جمعی از نویسندگان، همان.

های تربیتی چون برنامه‌ی هزاره سوم که به سند ۲۰۳۰ مشهور شده، خود گویای تلاش دشمنان اسلام برای تربیت نسلی بر اساس قواعد و قوانین مطابق با سیاستهای استکباری و به استضعاف کشاندن ملتهای مسلمان است. تغییرات مختلفی که به علت گسترش جوامع و پیشرفت‌های علمی در جهان رخ داده است، ضرورت بازنگری در آموزه های تربیتی را بیش از پیش آشکار می‌سازد. در جامعه اسلامی که باید تربیت افراد بر اساس آموزه های اسلامی و منطبق با آن باشد، پژوهش در قرآن کریم و استخراج این آموزه‌ها از این کتاب مقدس، ضرورت دارد. بنابر این محققان و دانش پژوهان نه تنها به جهت مقابله با این تهاجم فرهنگی، بلکه برای ارایه‌ی یک برنامه‌ی تربیتی جامع مطابق با فطرت بشریت، باید نکات تربیتی را از منابع وحیانی استخراج کرده و در اختیار همگان قرار دهند.

این نوشتار در پی یافتن این آموزه های تربیتی از داستان زندگی پیامبران علیهم‌السلام بر اساس آیات قرآن است.

گاهی نیز ضرورت تحقیق به صورت عبارت‌های کوتاه و با تفکیک از هم بیان می‌شود.

مسئله پژوهش: حدود خودآرایی از نظر اسلام چیست؟

فراگیر شدن خودآرایی زنان در جامعه با توجه به فطری بودن این میل به خصوص در نهاد زن و آفات و صدماتی که از ناحیه این مسأله متوجه فرد، جامعه و خانواده می شود، اهمیت ایجاد یک رابطه ی منطقی بین این میل و مصلحت جامعه را ایجاب می کند. با نگاهی گذرا به جامعه ی کنونی، به روشنی می توان دریافت که پژوهش و پرداختن به این موضوع به دلایل زیر ضروری است:

- ناآگاهی مردم نسبت به احکام و حدود حجاب؛
- سست‌کردن اعتقادات نسل جوان با تهاجم فرهنگی؛
- خارج شدن گرایش به مد و آرایش، از حد تعادل و چارچوب اسلامی؛
- فراگیرشدن این مسئله بین مردم.

۲. اهداف تحقیق

هر تحقیقی برای دست‌یابی به اهداف خاصی صورت می‌گیرد. هدف، در واقع دست‌یابی به وضعیت مطلوبی است که پژوهشگر، در آینده پیش‌رِو دارد. او باید با روشن‌ترین، ساده‌ترین و کم‌ابهام‌ترین جملات معلوم کند که تحقیق او در پایان به چه اهدافی خواهد رسید. به عبارت دیگر پژوهشگر باید مشخص نماید که انتظار دارد از این پژوهش به چه نتایجی دست پیداکند. «محقق در این بخش نقاط متمرکز کار خود را روشن می‌کند.»[۱] از جمله این‌که «این تحقیق چه کمکی به گسترش دامنه علم یا حل مشکلات و مسائل زندگی بشر یا بهبود وضع زندگی انسان می‌نماید و اینکه چه افراد یا مؤسسات یا سازمان‌هایی می‌توانند از نتایج آن بهره‌مند شوند.»[۲] همه یا یرخی از این نکات می‌تواند اهداف پژوهش واقع شود.

[۱]. محمد سلطان محمدی، راهنمای تحقیق پایانی، ص ۲۴.

[۲]. محمدرضا حافظنیا، همان، ص۲۹۱.

۲,۱. هدف کلی

در هر تحقیقی، یک هدف کلی در نظرگرفته می شود که همان رسیدن به سوال اصلی است. یعنی تمام فرایند تحقیق برای رسیدن به این پاسخ و حل مسئله است. «محققی که به «بررسی عوامل مؤثر بر فعالیت پژوهشی اعضای هیئت علمی مراکز تحقیقاتی» می‌پردازد، بر شناسایی عوامل عمده و تاثیرگذار بر فعالیت‌های پژوهشی موردهایِ تحقیق، تأکید می‌کند و تا پایان تحقیق بر همین راستا حرکت خواهد کرد.»[۱] اگر پژوهشگر در بخشی از تحقیق به موانع فعالیت‌های موارد پژوهشی بپردازد، در واقع از هدف تحقیق دورشده‌است.

۲,۲. اهداف جزئی

اهداف جزیی در واقع دست‌یابی به نتیجه تحقیق است که پژوهشگر قبل از انجام پژوهش به عنوان یک چشم‌انداز به‌آن می‌نگرد و مسیر تحقیق را به سوی رسیدن به آن هدف‌ها هموار می‌کند. «نتایج حاصل از این پژوهش، می‌تواند در آینده دور یا نزدیک، مشکل فردی یا اجتماعی را حل کند. اهداف جزیی در مثال قبل می‌تواند بررسی «انگیزه‌بخشی»، «برآورده-شدن نیاز مالی»، «ارتقاء علمی» یا «کسب موقعیت اجتماعی» به عنوان عوامل تاثیرگذار باشد.

برای تمایز بین ضرورت و هدف، می‌توان ضرورت را ناشی از وضعیت نامطلوبِ موجود در زمان حال و هدف را رسیدن به وضعیت مطلوبِ موردِ انتظار در آینده دانست. ضرورت و هدف دوروی یک سکه هستند. وقتی با دیدن نقص‌ها و خلأهای موجود در فرد یا جامعه، برای پژوهشگر احساس وجود مشکل پیش آید، ضرورت انجام پژوهش به‌وجودمی‌آید و هنگامی که اراده حل آن مشکل را در سر بپروراند، اهداف پژوهش در نظر گرفته‌می‌شود.

نمونه اهداف

اهداف تحقیق با توجه به نمونه قبل از قرار زیر است:

با توجه به مسئله این تحقیق، هدف کلی آن، یافتن آموزه های تربیتی از داستان زندگی حضرت آدم علیه‌السلام بر اساس آیات قرآن‌کریم است و اهداف جزیی آن عبارت است از:

- جلوگیری از خطر نفوذ تفکر غربی در آموزه‌های دینی؛
- مقابله با تهاجم فرهنگی؛
- ارائه برنامه تربیتی جامع مطابق با فطرت بشر.

---

[۱]. مصطفی ازکیا و علیرضا دربان آستانه، همان، ص۴۸.

خلاصه درس هشتم

- پس از بررسی منابع و نوشتن پیشینه، پژوهشگر به میزان اهمیت مسأله خود در زمان گذشته یا حال پی می‌برد
- پژوهشگر پس از اطمینان به اهمیت مسأله خود و آشکار شدن نقاط ضعف وکمبودهای تحقیق‌هایی که در پیشینه بررسی‌کرده، باید تشخیص دهد مسأله مورد نظر وی چه ضرورت فردی یا اجتماعی دارد.
- هدف، دست‌یابی به وضعیت مطلوبی است که پژوهشگر، در آینده پیش‌ِرو دارد. پژوهشگر باید مشخص نماید که انتظار دارد از این پژوهش به چه نتایجی دست پیداکند.

پرسش‌های درس هشتم

۱.اهمیت مسئله پژوهشی را توضیح دهید.

۲.ضرورت مسئله پژوهشی را برشمارید.

۳.اهداف مسئله پژوهشی را بیان کنید.

۴.کدام گزینه از ملاک اهمیت تحقیق است؟

الف. گسترش مسئله در برخی افراد و یا گروه های کمی در جامعه؛

ب. تغییر شکل در گذر زمان و وارد کردن شبهه به مسئله؛

ج. کمبود اطلاعات نسبت به مسئله پژوهشی؛

د. خلط مباحث مشابه؛

۵.درست یا نادرست بودن عبارات زیر را مشخص کنید.

عنوان	درست	نادرست
تشخیص اهمیت مسئله، امری کاملا اختیاری است.		
محقق به بیان چرایی و دلایل ضروری و توجیهی انجام‌دادن تحقیق می پردازد.		
خلأ معرفتی در یک زمینه علمی خاص یکی از **موارد ضرورت پرداخت به یک مساله پژوهشی است.**		
هدف، دست‌یابی به وضعیت مطلوبی است که پژوهشگر، در آینده پیش‌ِرو دارد.		

فعالیت تکمیلی

۱. اهمیت و ضرورت مسئله پژوهشی «اصول روان‌شناختی از دیدگاه قرآن‌کریم» را در نوشته زیر، نقد و بررسی کنید.

«تصور اینکه قرآن در حوزه‌های روان انسان مطلبی برای ارائه ندارد و یا اگر هم دارد اندک است و همان سخن‌هایی است که دیگران گفته‌اند، تصوری اشتباه است. تحقیق حاضر درصدد است تا با بیان قطره‌ای از حقایق قرآن در زمینه وجود انسان،افراد و دانشجویان رشته‌های روان‌شناسی و علوم انسانی را که با موضوع انسان سروکار دارند، به عمق علم قرآنی آگاه سازد. مطالبی که در تحقیق حاضر از نظر می‌گذرد تنها بخش اندکی از مطالبی است که در قرآن در مورد انسان بیان شده است تا با انگیزه‌دهی نخبگان را به قرائت قرآن راغب نماید.»

۲. برای مسئله پژوهشی ذکرشده، اهدافی را برشمارید.

منابعی برای مطالعه بیشتر

- مرکز توسعه منابع انسانی، روش پایان‌نامه‌نویسی، ص۵۵ و ۵۸.
- اصول و مهارت‌های پایان‌نامه‌نویسی، حسین اسحاقی، ص۱۰۸-۱۰۹.

درس نهم: اجزاء طرح تحقیق ۳: سوال‌های تحقیق، تبیین مسئله

اهداف رفتاری

از فراگیر انتظار می‌رود پس از پایان این درس بتواند:

۱- برای مسئله پژوهشی خود، سؤال اصلی بنویسد.
۲- سؤال اصلی را به چند سوال فرعی تجزیه کند.
۳- فایده بیان مسئله را ذکر کند.
۴- عناصر بیان مسئله را توضیح دهد.
۵- مسئله پژوهشی خود را تبیین کند.

پیش‌سازمانده

از دوستم پرسیدم: به نظرت انسان با چه چیزی به هویتش دست پیدا می‌کند؟ در جوابم گفت: یعنی چی؟

گفتم: چه چیزهایی باعث می‌شود انسان بتواند به تعریفی از خودش برسد؟ بگوید من کیستم؟ گفت: از چه‌نظر؟ بهتر توضیح بدهید؟

گفتم: ببین، شخصیت انسان از چند بعد مَنِشی، جنسیتی، خانوادگی، اجتماعی، ملی و دینی، شکل می‌گیرد که هرکدامشان بخشی از هویتش هستند. حالا می‌خواهم بدانم چه چیزهایی باعث شکل دادن یا تحقق این هویت می‌شود و شکل دائمی به‌خودش می‌گیرد؟ در چه زمانی؟ کودکی؟ نوجوانی؟ جوانی یا بزرگسالی؟ ممکن است کسی به سن میانسالی برسد ولی هویتش شکل نگرفته باشد؟ تازه متوجه منظورم شد و گفت: پس بهتراست سؤال را به صورت علمی مطرح کنیم: «عوامل شکل‌دهی هویت انسان چیست؟»

حتما برای شما هم مشابه این اتفاق در زندگی رخ‌داده‌است. بسیاری از سوال‌ها برای فهماندن به مخاطب به توضیحاتی نیاز دارند تا شفاف و واضح شوند. مسئله پژوهشی نیز پس از قطعی شدن ضرورت و یافتن نقاط ناپژوهیده، باید به صورت واضح و گویا بیان شود تا امکان تحقیق در مورد آن فراهم‌شود. در این درس مهارت‌هایی را فرامی‌گیرید که دغدغه‌ها و مشکل-های شخصی یا اجتماعی خود را به سؤال‌های پژوهشی درآورید و به خوبی بتوانید مسئله پژوهشی خود را برای مخاطب تبیین کنید.

۱. سؤال‌های تحقیق

آغاز هر پژوهشی بر اساس سؤال‌هایی است که ذهن پژوهشگر را به خود مشغول کرده و در فرایند مسئله‌شناسی آن را دسته‌بندی کرده‌است. پس از دسته‌بندی به یک سوال اصلی و چند سؤال فرعی دست‌می‌یابد.

۱,۱. سؤال اصلی

سؤال اصلی، منشأ شکل‌گیری پژوهش است که قابلیت جزیی شدن به چند سؤال مرتبط به یکدیگر را دارد. مانند: «آموزه‌های اعتقادی و اخلاقی در داستان قرآنی حضرت آدم علیه السلام چیست؟»

۱,۲. سؤال‌های فرعی

سؤال‌های فرعی، برگرفته از سؤال اصلی تحقیق است که عناوین اصلی مقاله یا فصل‌های پایان‌نامه از آنها گرفته می‌شود و پاسخ به آنها مقدمات پاسخگویی به سؤال اصلی را فراهم می‌کند. در درس ششم چگونگی استخراج سؤال‌های فرعی از سؤال اصلی بیان شد. در ادامه به نمونه‌ای دیگر از این سؤال‌ها اشاره می‌شود:

۱–آموزه‌های اعتقادی در داستان قرآنی حضرت آدم علیه السلام چیست؟

۲– آموزه‌های اخلاق فردی در داستان قرآنی حضرت آدم علیه السلام چیست؟

۳–آموزه‌های اخلاق اجتماعی در داستان قرآنی حضرت آدم علیه السلام چیست؟

۲. تبیین مسئله

یکی از مهم‌ترین مراحل طرح‌نویسی، تبیین مسئله است که پژوهشگر در این مرحله به شرح و توضیح شفاف مسئله خود می‌پردازد؛ همان‌طور که در درس‌های گذشته مطرح شد، پژوهشگر، مشکل ذهنی یا واقعی را به «مسئله» تبدیل می‌کند؛ بنابراین، می‌توان «مسئله» را وضعیتی دانست «که بیانگر فاصله بین «واقعیت موجود» با «وضعیت مطلوب» است.»[۱] همچنین با در نظرگرفتنِ هدفِ پژوهش، «مسئله، مانعی است که بر سر راه دست‌یابی به هدف پدیدار شده‌است.»[۲]پژوهشگر با پژوهش خود، قصد دارد با برداشتن مانع، وضعیت موجود را تغییر داده، به وضعیت مطلوب برساند.

اگر هنوز تا این مرحله، مسئله‌پژوهش، کلی به نظربرسد، بیان مسئله، جایگاهی برای جزیی‌کردن و جداکردن آن با مسئله-های مشابه می‌شود. از آن‌جا که «هر مسئله اصلی در حوزه یک مسئله کلی‌تر قرار دارد. حوزه هر مسئله، دربرگیرنده بعدها و بخش‌هایی است که بر گرد مسئله اصلی»[۳] وجود دارد. در بیان مسئله این ابعاد باید مشخص شود. نمودار زیر به یک مسئله و ابعاد آن، اشاره دارد که برخی از آن‌ها با یکدیگر هم‌پوشانی دارد و فقط جهت توجه به زاویه‌های مختلف مسئله آورده‌شده-است:

---

[۱]. غلامرضا خاکی، همان، ص۱۰۱.
[۲]. همان.
[۳]. غلامرضا خاکی، همان، ص۱۰۱.

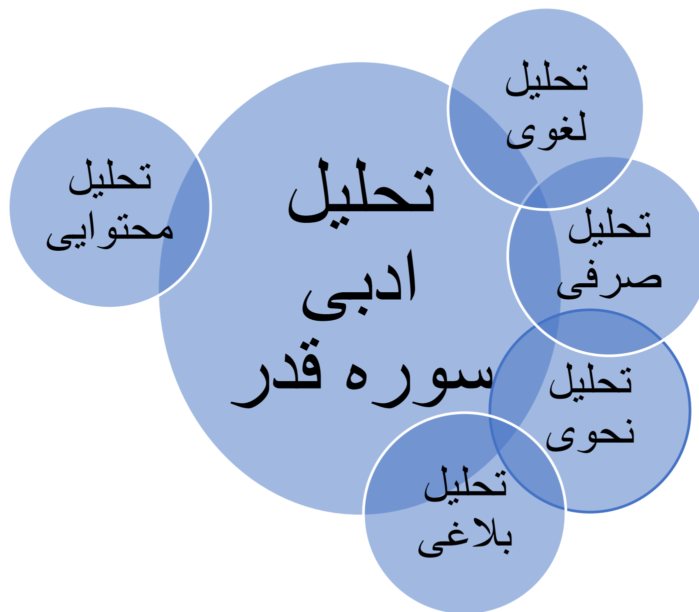

از آنجا که ممکن است مسائلی مشابه با مسئله اصلی، مخاطب را به اشتباه بیندازد، باید پژوهشگر در تبیین مسئله، مخاطب را از خلط بین آن بعد با ابعاد دیگر، برحذر دارد.«پژوهشگر در تشخیص مسئله وقتی موفق است که معلوم کند مسئله چه چیزی را دربرمی‌گیرد و شامل چه چیزهایی نیست. آیا مسئله شامل یک مفهوم است یا بیشتر از یک مفهوم را دربرمی‌گیرد.»[۱]

در نمودار زیر مسئله «تحلیل ادبی سوره قدر» با ابعادی مانند: تحلیل صرفی، تحلیل نحوی و تحلیل بلاغی نشان داده شده که ابعاد مختلف این مسئله را نشان می‌دهد؛ برای اینکه توجه شود، مسئله تحلیل محتوایی در این پژوهش، جایگاهی ندارد، این بعد، در نمودار به صورت جدا آورده‌شده‌است.

---

[۱]. علی دلاور، همان، ص۷۸.

۲،۱. فایده تبیین مسئله

تبیین مسئله فایده‌هایی دارد که برخی از آن‌ها ناظر به مسئله و بعضی ناظر به مخاطب پژوهش است؛ به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود:

- مخاطبِ پژوهش، متوجه می شود محقق چه کاری و با پیمودن چه مراحلی می خواهد انجام دهد.
- اولویت مسئله و لزوم تحقیق را درمی یابد.
- تبیین روشن مسئله تحقیق می تواند ساختار مناسب قسمت های مختلف تحقیق را فراهم آورد.[۱]
- تبیین دقیق مسئله از خلط بین مرزها در علوم مختلف، جلوگیری می‌کند.

۲،۲. عناصر تبیین مسئله

پس از آن که پژوهشگر مسئله را به صورت جمله سؤالی نوشت باید بر اساس مطالعه و بررسی‌های اولیه‌ای که انجام داده،[۱] آن را به صورت گویا تبیین کند تا جایی که ابهامی نداشته‌باشد. «مسایلی که به صورت مبهم بیان می‌شوند، بدون شک از

[۱]. ر. ک: محمد سلطان‌محمدی، همان، ص ۲۲-۲۳.

مفاهیمی تشکیل شده‌اند که برای آن‌ها یا تعریف مناسبی وجود ندارد یا به صورت مناسبی تعریف نشده‌اند. یکی از عمده ترین دلایل مبهم و در نتیجه غیر قابل حل بودن هر مسئله‌ای اینست که مفاهیم موجود در آن ها از زبان روزمره یا عامیانه گرفته می‌شوند که انباشته از ابهام است و در آن برای هر مفهوم، چند معنا و کاربرد وجود دارد.»[2] بنابراین، برای بیان مسئله، باید آن‌را از شکل عامیانه به صورت علمی درآورد. به عنوان مثال، سؤالِ مادری را که به صورت عامیانه از معلم فرزند خود می‌پرسد: «چجوری می تونم به بچه‌ام کمک کنم درساش خوب بشه؟» می‌توان به صورتِ علمی درآورد: «مشارکت اولیا و مربیان چه نقشی در پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان دارد؟» وقتی صورت مسئله، علمی و شفاف شد، به‌راحتی می‌توان به توضیح و تبیین آن پرداخت. پژوهشگر باید در بیان مسئله برای واضح و شفاف‌شدن مسئله پژوهشی خود، به تشریح موارد زیر بپردازد:

۲,۱,۱. معرفی دقیق مسئله

پژوهشگر باید کلید واژه اصلی تحقیق خود را به‌طور اجمالی تعریف کند. منظور از تعریف در این قسمت، مفهوم اصطلاحی برگزیده است. پرداختن به مفهوم‌شناسی لغوی و اصطلاحی از منابع مختلف در بیان مسئله، صحیح نیست.

۲,۱,۲. تشریح دقیق ابعاد و حدود مسئله پژوهش

یکی دیگر از مواردی که در بیان مسئله بسیار مهم است، مشخص‌کردن محدوده موضوعی، زمانی یا مکانی مسئله است که هر مسئله‌ای با یک یا چند مورد از این عنوان‌ها محدود می‌شود.

۲,۱,۳. محدوده موضوعی پژوهش

با بیان اهمیت و ضرورت مسئله به صورت اجمالی، محدوده موضوعی مسئله پژوهش آشکار می‌شود. «اگر پژوهشگر نتواند ابعاد و زوایای مشکل موردنظر را محدود و مشخص تر کند به زودی با انبوهی از اطلاعات، ارقام و واقعیات مربوط و نامربوط به مسئله روبرو خواهدشد و از تشخیص این که کدام یک از اطلاعات و داده ها به کدام جنبه از مسئله انتخاب شده مربوط است، ناتوان می‌شود و به اصطلاح در جمع و جورکردن و جمع‌بندی مسئله درمی ماند.»[3] در مثال «میزان مشارکت مردم در طرح های عمرانی و عوامل موثر بر آن» پژوهشگر باید منظور خود را از اصطلاح مشارکت بیان نموده، محدوده موضوعی آن را مشخص کند. بدین صورت که ابتدا بعد از تعریف مشارکت و مفهوم آن، نوع مشارکت و مرحله مشارکت مورد نظر خود را بیان می کند. مثلا نوع مشارکت با «مشارکت در طرح های عمرانی» و مرحله مشارکت با «مرحله اجرا، برنامه ریزی، تصمیم گیری و ...» باید مشخص شود. همچنین وی ممکن است فقط علاقه مند به بررسی عوامل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی یا سایر عوامل موثر بر مشارکت باشد که در این مرحله آن را بیان می کند. پدیده های اجتماعی اگر چه در ارتباط با یکدیگر هستند، اما باید به منظور انجام تحقیق عمیق، حتی المقدور مجزا مورد بررسی قرار گیرد.[4] پژوهشگر با

---

[1]. این بررسی‌ها در مرحله پیشینه‌یابی انجام می‌شود و نتیجه آن در ضرورت مسئله خود را نشان می‌دهد که در درس‌های گذشته به آن اشاره شد.
[2]. علی دلاور، همان، ص۸۳.
[3]. مصطفی ازکیا و علیرضا دربان آستانه، همان، ص۱۳۱.
[4]. ر.ک: همان، ص۱۳۲.

بیان این ابعاد از مسئله، اگر متوجه گسترده بودن مسئله شد، باید این محدودیت را به عنوان نیز اضافه کند. یعنی عنوان او از «میزان مشارکت مردم در طرح های عمرانی و عوامل موثر بر آن» به «میزان مشارکت مردم در برنامه‌ریزی طرح های عمرانی و عوامل موثر بر آن»، یا «میزان مشارکت مردم در طرح های عمرانی و عوامل اقتصادی موثر بر آن»، یا «میزان مشارکت مردم در احرای طرح های عمرانی و عوامل اجتماعی موثر بر آن»، تغییر می کند.

۲٫۱٫٤. محدوده زمانی پژوهش

در برخی از موضوعات، مسئله پژوهش باید از حیث زمان تا جایی که ممکن است، محدود شود. محدوده زمانی، ساده ترین مرزبندی برای یک مسئله یا مشکل کلی است. پژوهشگر باید مشخص کند تحقیق او، مربوط به زمان حاضر، آینده یا گذشته است؟ آیا مشاهدات او در یک مقطع زمانی گردآوری می شود یا در چند مقطع زمانی؟ او باید دوره مورد تحقیق و همچنین مدت تحقیق را به طور خلاصه در بیان مسئله، توضیح دهد.[۱] در مسئله «میزان مشارکت مردم در انتخابات ریاست جمهوری و عوامل موثر بر آن» برای محدود کردن مسئله از حیث زمان، می‌توان قیدِ «در دوره دهم و یازدهم» را در توضیحات مسئله افزود. اگر مسئله گسترده بود، باید محدوده آن، در عنوان نیز آورده شود.

۲٫۱٫۵. محدوده مکانی پژوهش

علاوه بر محدودکردن زمان تحقیق، پژوهشگر می‌تواند محدوده مکانی تحقیق را نیز مشخص کند، تعیین محدوده مکانی واقعی تحقیق، در مرحله نمونه گیری و تعیین حجم نمونه انجام خواهد گرفت.[۲] به عنوان مثال در مسئله «میزان مشارکت مردم در انتخابات ریاست جمهوری و عوامل موثر بر آن»، با افزودن «در شهرهای مرزی کشور» محدوده مکانی خاصی به عنوان «نمونه آماری» یا «جامعه آماری»، در توضیح مسئله آورده‌می‌شود. گاهی نیز این قید در عنوان هم آورده‌می‌شود.

۲٫۱٫٦. معرفی جنبه‌های مجهول یا مبهم و تمیز مسئله پژوهش نسبت به مسئله‌های مشابه

گاهی یک مسئله پژوهشی با مسئله‌های مشابه خلط می‌شود که پژوهشگر باید مرز دقیق بین آن‌ها را مشخص کند. در مسئله «ضرورت وجود امام» باید مسئله «امامت» را از مسئله «خلافت»، یا «رهبری»، تفکیک کنیم.

۲٫۱٫۷. تبارشناسی مسئله

پژوهشگر در تبارشناسی، به جایگاه مسئله در علوم اشاره می‌کند، تا مشخص شود مسئله او در چه علمی ریشه داشته، به کدام گستره از علوم تعلق دارد.[۳] به عنوان مثال، در مسئله «ضرورت وجود امام»، چون بحث «امامت» یکی از اصول مذهب شیعه است، در علم کلام از آن بحث می‌شود؛ اگر پژوهشگری بخواهد این مسئله را از دیدگاه قرآن بررسی کند، در علم تفسیر نیز جایگاهی دارد؛ همچنین اگر امامت را نوعی رهبری تعریف کنیم، در علم سیاست نیز می‌توان ریشه آن را به‌دست‌آورد؛ بنابراین، تبارِ مسئله

---

[۱]. ر.ک: مصطفی ازکیا و علیرضا دربان آستانه، همان، ص۱۳۳.
[۲]. ر.ک: همان، ص۱۳۴.
[۳]. ر.ک: حسن اسلام‌پور کریمی، همان، ص۱۰۳.

«ضرورت وجود امام» به علوم کلام، تفسیر و سیاست بازمی‌گردد؛ سپس پژوهشگر مشخص می‌کند محدوده موضوعی او شامل کدام‌یک از این سه بعد می‌شود یا کدام بعد را دربرنمی‌گیرد.

۲٫۱٫۸. ذکرسؤال‌های فرعی به صورت جملات خبری

پژوهشگر باید با مهارت نوشتاری که به‌دست‌آورده، سؤال‌های فرعی را درجای جایِ بیان مسئله به‌صورت جمله‌های خبری بیاورد، که در واقع همان محدوده‌های مسئله می‌شود.

۳. تصریح به سؤال اصلی

بیان مسئله باید به گونه‌ای منسجم نوشته شود تا در انتها به سوال اصلی تحقیق برسد. باید توجه داشت در بیان مسئله، نباید به جای سوال، به پاسخ آن‌ها پرداخته شود؛ در بسیاری از موارد پژوهشگران تازه‌کار دچار این اشتباه می‌شوند.

خلاصه درس نهم

- سؤال‌های پژوهش شامل دو دسته سؤال اصلی و سؤال‌های فرعی است.
- بیان مسئله یکی از مهم‌ترین مراحل طرح‌نویسی است که پژوهشگر باید در این مرحله به شرح و توضیح شفاف مسئله خود بپردازد.
- دریافتن اولویت پژوهش و مراحل انجام آن، نظم‌بخشیدن به فرایند پژوهش و جلوگیری از خلط بین مرزهای موضوعات از فایده‌های بیان مسئله است.
- در بیان مسئله، محقق کلیدواژه اصلی پژوهش را تعریف کرده، ابعاد موضوعی، مکانی و زمانی مسئله را توضیح می‌دهد، با معرفی جنبه‌های مبهم مسئله، آن را از مسئله‌های مشابه متمایز می‌کند، به تبارشناسی مسئله می‌پردازد، به سؤال‌های فرعی اشاره می‌کند تا به طور طبیعی و با حفظ انسجام عبارات، در انتها به سؤال اصلی برسد.

پرسش‌های درس نهم

۱- برای مسئله پژوهشی خود، سؤال اصلی بنویسید.
۲- سؤال اصلی تحقیق خود را به چند سوال فرعی تجزیه کنید.
۳- فایده بیان مسئله را ذکر کنید.
۴- عناصر بیان مسئله را توضیح دهد.
۵- سؤال‌های پژوهش شامل دو دسته .... و .... است.
۶- کدام گزینه از عناصر بیان مسئله است؟

الف. تعریف اجمالی واژگان کلیدی تحقیق، تشریح دقیق ابعاد و حدود مسئله پژوهش، مشخص نمودن محدوده موضوعی، زمانی یا مکانی مسئله؛

ب. اشاره نمودن به نتیجه و پاسخ های سوالات اصلی و فرعی

ج. اشاره به معنای لغوی و اصطلاحی واژگان کلیدی

د. تعریف لغوی واژگان کلیدی تحقیق، تشریح دقیق ابعاد و حدود مسئله پژوهش، مشخص نمودن محدوده موضوعی، زمانی یا مکانی مسئله

۷. درست یا نادرست بودن عبارات زیر را مشخص کنید.

عنوان	درست	نادرست
سؤال فرعی، منشأ شکل‌گیری پژوهش است.		
پژوهشگر باید در مرحله بیان مساله به شرح و توضیح شفاف موضوع خود بپردازد.		
یکی از فواید تبیین مساله یافتن اولویت های پژوهشی است.		

فعالیت تکمیلی

- یک مسئله پژوهشی انتخاب کرده، برای آن سؤال‌های اصلی و فرعی بنویسید.
- مسئله پژوهشی خود را طبق عناصر ذکر شده در بیان مسئله، تبیین کنید.
- در مثال زیر، تبیین مسأله را ارزیابی کنید.

مسئله پژوهش: شیوه حفظ و تقویت وفاداری بین زوجین از دیدگاه آیات و روایات

تبیین مسئله

در مباجث مربوط به خانواده و به تبع آن مسائل زن و مرد نخست میبایست به این امر توجه داشت که تا زمانی که یک نظام فکری، حاکم بر زندگی نباشد که به انحا و جوانب زندگی فردی و اجتماعی معنا ببخشد، بحث از اخلاقیات و حقوق و غیره بی فایده و یا کم فایده و ناپایدار خواهد بود و تا مساله فلسفه حیات و فهم انسان از خودش، جامعه و خانواده معنادار نباشد همان می‌شود که امروزه شده است. ارزش ها دگرگون می‌شود و شرایط پیچیده عصر حاضر، لحظه به لحظه سر در گمی و لاقیدی را به ارمغان می آورد. لذا قبل از هر چیز درباره وفاداری همسران باید اذعان داشت که بدون در نظر داشتن جایگاه آن در یک مجموعه بزرگ و نظام مند، این گونه مفاهیم و مباحث بی معنا و بی فایده میشوند در این موضوع فقط مواجه با یک یا چند مساله برای یافتن پاسخ مناسب نیستیم.

منابعی برای مطالعه بیشتر

- حسن اسلام‌پور کریمی، خودآموز مقدمات پژوهش، ص۱۱۶-۱۱۸.

- محمدتقی فرامرزی، هنر تحقیق علمی، ص۲۱- ۲۳.

درس دهم: اجزاء طرح تحقیق ٤(فرضیه و انواع تحقیق)

اهداف رفتاری

از فراگیر انتظار می‌رود پس از پایان این درس بتواند:

۱.فرضیه را تعریف کند.

۲.ویژگی‌های فرضیه را ذکر کند.

۳.برای مسئله پژوهشی خود، فرضیه بنویسد.

۴.انواع تحقیق را نام ببرد.

۵.تحقیق فردی را تبیین کند.

۶.تحقیق گروهی را به طور خلاصه توضیح دهد.

۷.انواع تحقیق بر اساس ماهیت داده‌ها را نام ببرد.

۸.تفاوت بین تحقیق کمی و کیفی را تبیین کند.

پیش‌سازمانده

در یک مجلس دوستانه، سؤالی مطرح شد که پس از آن گفتگویی علمی بین میهمانان صورت گرفت. صاحب مجلس از دوستان پرسید: به نظر شما دلیل گسترش این اغتشاش‌ها در خیابان چیست؟ هرکدام از میهمانان پاسخی دادند و نظرات خود را به اشتراک گذاردند. با جمع‌بندی پاسخ آن‌ها چند عامل احتمالی را برشمردم:

- بحران اقتصادی در کشور، موجب گسترش اغتشاش‌ها شد.
- اختلاف طبقاتی، موجب گسترش اغتشاش‌ها شد.
- ارضاء نشدن صحیحِ هیجان‌های نوجوانی و جوانی موجب گسترش اغتشاش‌ها شد.
- فاصله عاطفی پدر و مادر با فرزندان موجب گسترش اغتشاش‌ها شد.
- ضعف اعتقادی، موجب گسترش اغتشاش‌ها شد.
- رفاه‌طلبی بیش از حد، موجب گسترش اغتشاش‌ها شد.
- رفاه‌زدگی مسئولان، موجب گسترش اغتشاش‌ها شد.
- حمایت دشمنان خارجی، موجب گسترش اغتشاش‌ها شد.

در میان اینهمه احتمال، سردرگم شدم؛ برخی از آن‌ها برایم قابل‌پذیرش نبود و برای تعدادی دیگر که موجه به نظر می‌رسید، دلیلی قانع کننده نداشتم؛ بنابراین تصمیم گرفتم هر کدام از این جواب‌ها را بررسی کنم. آزمودن هر کدام از فرض‌ها نیاز به

روشی متفاوت از دیگری داشت. با تمرکز برسؤال طرح‌شده و تبیین مسئله و هدف آن، با انتخاب روش مناسب به آزمایش فرضیه‌ها پرداختم.

پس از شناخت و تبیین مسئله پژوهشی خود، در این درس مهارت‌هایی را فرامی‌گیرید که بتوانید دغدغه‌ها و مشکل شخصی یا اجتماعی خود را با درآوردن به شکل فرضیه، دسته‌بندی کرده، نتایج احتمالی پژوهش خود را پیش‌بینی کنید و با توجه به نوع تحقیق، مورد بررسی و آزمایش قراردهید.

۱. فرضیه

در این مرحله از طرح‌نویسی، پژوهشگر پس از شناخت مسئله و با تکیه بر «اطلاعات پیشین و مطالعه‌های فعلی»،[۱]فرضیه‌های تحقیق را می‌نویسد. درواقع مخاطبِ پژوهش، «قصد دارد بداند گمان و حدس محقق از نتایج تحقیق کدام است؟»[۲] و «پیش‌بینی‌ها و انتظارات پژوهشگر پیش از آغاز بررسی چه بوده است؟»[۳] پژوهشگر در فرایند تحقیق به بررسی و آزمودن فرضیه می‌پردازد، پس از پایان پژوهش، ممکن است فرضیه او اثبات یا ابطال شود. با اثبات فرضیه، پژوهشگر به پاسخ نهایی پژوهش یا نتیجه دست‌می‌یابد و در صورت ابطال آن، باید برای رسیدن به نتیجه، روش یا داده-های پژوهشی خود را تغییر دهد.

۱,۱.تعریف فرضیه

در اصطلاح دانشمندان روش‌تحقیق و پژوهشگران، فرضیه، «پاسخ حدسی و اولیه محقق به مسئله»،[۴]یا ساختار اصلی پژوهش بدون تحلیل داده‌ها است که زمینه نتایج احتمالی را فراهم می‌کند؛[۵] بنابراین، باید در مسیر پژوهش، مورد آزمایش و بررسی قرارگیرد. از آنجا که حدس در فرضیه پس از مطالعه اجمالی نوشته‌می‌شود، هوشمندانه یا استنباطی است و نوعی پیش بینی رویدادها یا پیش بینی نتایج یک بررسی است.[۶] به عبارت دیگر، فرضیه «یک تصور ذهنی، حدسی یا احتمالی است که محقق در مورد نتایج ویژه تحقیق، پیش از آزمایش و تجربه، پیش‌بینی می‌کند یا به‌طور موقت آن را قبول می-نماید.»[۷] پژوهشگر با فرضیه، پاسخ سؤال‌های پژوهش یا نتیجه احتمالی[۸] تحقیق را پیش‌بینی کرده، به مخاطب ارائه می-دهد. به همین دلیل، فرضیه با توجه به سؤال‌های فرعی نوشته‌می‌شود:

سؤال اصلی: عوامل شادی از نظر اسلام چیست؟

---

[۱]. حسن اسلام‌پور کریمی، همان، ص۱۲۳.
[۲]. عزت‌الله نادری و مریم سیف، روش‌های تحقیق و چگونگی ارزش‌یابی آن در علوم انسانی، ص۲۲۰.
[۳]. مصطفی ازکیا و علیرضا دربان آستانه، همان، ص۱۷۳.
[۴]. باقر ساروخانی، روش‌تحقیق در علوم اجتماعی، ص۱۶۵.
[۵]. ر.ک: مصطفی ازکیا و علیرضا دربان آستانه، همان، ص۱۷۳.
[۶]. ر.ک: مصطفی ازکیا و علیرضا دربان آستانه، همان، ص۱۷۱.
[۷]. عزت‌الله نادری و مریم سیف، همان، ص۳۹.
[۸]. حدس و احتمال در این بحث تقریبا به یک معنی است و دقت منطقی درنظرگرفته نشده‌است.

سؤال‌های فرعی:

۱- عوامل معنوی شادی از نظر اسلام چیست؟

۲- عوامل مادی شادی از نظر اسلام چیست؟

فرضیه:

عوامل معنوی شادی:

- گناه نکردن یکی از عوامل شادی است.
- رضایت خداوند یکی از عوامل شادی است.
- رضایت از زندگی یکی از عوامل شادی است.
- نماز شب یکی از عوامل شادی است.
- توجه به نعمت ها یکی از عوامل شادی است.

عوامل مادی شادی:

- شادکردن دیگران یکی از عوامل شادی است.
- خدمت به خلق یکی از عوامل شادی است.
- خنده یکی از عوامل شادی است.
- نظم در کارها یکی از عوامل شادی است.

در شکلی دیگر، می‌توان همه فرضیه‌ها را در یک جمله خلاصه‌کرد که در این صورت، جمله کمی طولانی می‌شود. مانند مثال زیر:

سؤال اصلی تحقیق: چه عواملی اسرائیلیات را در تفاسیر قرن پنجم و ششم نفوذ داده‌اند؟

فرضیه نمونه:

ارتباط مسلمانان با اهل کتاب، وجوه اشتراک متون دینی یهود با قرآن کریم، عظمت علمی اهل کتاب و اسطوره گرایی مسلمانان، کینه‌توزی وسوء نیت یهود، جلوگیری از نگارش احادیث پیامبر، اجمال داستان های قرآن و شرح کتاب های پیشین و جمود برخی مفسران و محدثان در قبول روایات، از عوامل نفوذ اسرائیلیات در تفاسیر قرن پنجم و ششم هستند.

۱,۲. ویژگی‌های فرضیه

- از آنجا که فرضیه پاسخ احتمالی به سوال‌های تحقیق است، باید به صورت جمله خبری و کامل نوشته شود.
- فرضیه باید روشن، صریح و فاقد ابهام باشد و به ساده ترین شکل ممکن بیان شود. ابهام لفظی، مفهومی و ساختاری در جمله نباشد. بنابراین باید از به کار بردن عبارات مبهم، طولانی و دوپهلو در آن خودداری کرد.

- فرضیه باید با سوال اصلی تحقیق و بیان مسئله ارتباط منطقی داشته باشد. به گونه‌ای که اطلاعات گردآوری شده پس از تجزیه و تحلیل، پاسخگوی حل مسئله باشد.
- فرضیه باید قابل بررسی و آزمایش باشد. یعنی به گونه ای ساخته شود که واقعیت مسئله یا روابط مورد مطالعه را منعکس کند و بتوان بر اساس آن اطلاعات را گردآوری، تجزیه و تحلیل کرد.
- فرضیه نباید با حقایق و قوانین مسلم و اصول علمی تأیید شده و پذیرفته شده مغایرت داشته باشد.
- فرضیه باید قابلیت حذف حقایق نامرتبط با مسئله تحقیق را داشته باشد. یعنی به حقایق و مسائلی بپردازد که در چارچوب مسئله تحقیق وجود دارند و از طرف دیگر حدود آن باید طوری باشد که با مسائل و فرضیه های دیگر تداخل نکند. فرضیه ها باید جامع و مانع بوده و همبستگی و هم پوشانی با دیگر فرضیات تحقیق نداشته باشد، بلکه با سایر فرضیات پژوهش هماهنگ باشد و در عین حال به همه مسائل مطرح شده پژوهش بپردازد.[۱]

۱,۳. کارکرد فرضیه

فرضیه‌ها گاهی با هدف اشتباه می‌شوند؛ اما باید بین این دو عنصر طرح‌نویسی تفاوت قایل شد؛ «فرضیه‌ها وسیله‌هایی هستند که پژوهشگر را در درک روشن‌تر مسئله مورد بررسی و مسائل فرعی وابسته یاری می‌کنند.»[۲]توجه به کارکردهای فرضیه، تمایز بین آن و هدف را واضح می‌کند.

۱,۳,۱. گردآوری داده‌های مرتبط:

فرضیه ها امکان گردآوری داده های مربوط به پژوهش و مسئله را فراهم کرده، مانع گردآوری داده‌های بی‌فایده و اضافی می شوند.

۱,۳,۲. رده‌بندی اطلاعات مرتبط:

فرضیه ها در رده‌بندی‌کردن اطلاعاتی که با توجه به میزان ارتباط با موضوع و نظام‌مند بودن گردآوری شده، پژوهشگر را یاری می کنند.

۱,۳,۳. بالابردن دقتِ پژوهش:

فرضیه ها پژوهش را هدایت می کنند تا پژوهش به دقت انجام شده، گاهی ممکن است بالارفتن دقت به جزیی‌کردن مجدد مسئله منجر شود. اگر تا این مرحله، هنوز مسئله‌پژوهش، کلی به نظربرسد، فرضیه، جایگاهی برای جزیی‌کردن مسئله می‌شود. در مثال ذکرشده، تعداد زیاد فرضیه، حکایت از گستردگی موضوع دارد. به ویژه اگر در حین طرح‌نویسی، پژوهشگر متوجه شود آیات و روایات، مواردی از عوامل شادی را برشمرده که در نظر شرع مذموم است؛ مانند: ناراحتی دیگران، مال و

---

[۱]. برای مطالعه بیشتر، ر.ک: محمدرضا حافظنیا، روش تحقیق در علوم انسانی، ص ۱۳۸– مصطفی ازکیا وعلیرضا دربان آستانه، ص۱۷۳– ۱۷۵.
[۲]. مصطفی ازکیا و علیرضا دربان آستانه، همان، ص۱۷۳.

ثروت بی‌حساب، رشوه، ظلم، نرفتن به جهاد، تخلف از فرمان رهبری، عجب، تکبر، فخرفروشی، گناه و غفلت از یاد خدا.[1] با تفکر در این آیات، می‌توان عوامل مادی شادی را نیز به ممدوح و مذموم تقسیم کرد که به این ترتیب عوامل شادی به سه دسته قابل تقسیم است: عوامل مادی شادی‌های ممدوح، عوامل مادی شادی‌های مذموم و عوامل معنوی شادی‌های ممدوح؛ اگر برای هر کدام چهار فرضیه هم در نظر گرفته‌شود، تعداد فرضیه‌ها به دوازده می‌رسد که برای نوشتن مقاله و حتی پایان نامه، گسترده است. بنابراین پژوهشگر می‌تواند مسئله خود را به «عوامل مادی شادی از دیدگاه اسلام»، تغییر دهد و هر یک از شادی‌های ممدح و مذموم را در سوال فرعی بیاورد. به این صورت در مرحله فرضیه‌نویسی، مسئله جزیی می‌شود.

۱,۳,٤. هدایت‌کننده روش‌پژوهش:

فرضیه ها به پژوهشگر کمک می کنند تا روش پژوهش مناسب با مسئله پژوهش را انتخاب کرده، روش‌ها، فنون و ابزارهایی را که فراهم آورنده داده‌های لازم برای آزمون فرضیه‌ها نیستند، کنار بگذارد.[2]

۲. نوع تحقیق

در کتاب‌های مختلف روش تحقیق، دسته‌بندی‌های متفاوتی برای انواع و روش‌های تحقیق ارائه شده که برخی از آن‌ها با یکدیگر هم‌پوشانی دارد، گاهی نیز جداسازی روش‌ها از یکدیگر، مقسم مشخصی ندارد، بعضی از این روش‌ها نیز عمومیت نداشته، مختص رشته یا رشته‌های علمی خاصی است. با توجه به هدف این درسنامه که آشنایی اولیه دانش‌پژوهان با مفاهیم و روش‌های عمومی تحقیق است، به تعدادی از این دسته‌بندی اشاره می‌شود.

۲,۱. انواع تحقیق از لحاظ تعداد محقق

انواع تحقیق با توجه به تعداد محققین به فردی و گروهی تقسیم می‌شود:

۲,۱,۱. تحقیق فردی

در این نوع تحقیق تنها یک نفر موضوعی را برای پژوهش و بررسی برمی‌گزیند.[3] این تحقیق دارای معایب و مزایایی است. از جمله مزایای این نوع تحقیق این است که یک فکر و نظر با انسجام خاصی عرضه می‌شود، در نتیجه تناقض یا تعارض در این نوع تحقیق کمتر دیده‌می‌شود و از جمله معایبی که

[1]. ر.ک: آل‌عمران/۱۲۰و ۱۸۸- قصص/۷۶- حدید/۲۳- توبه/۸۱ و۸۲- هود/۱۰- نهج‌البلاغه، حکمت ۴۳۹ و... .

[2]. برای اطلاعات بیشتر، ر.ک: مصطفی ازکیا و علیرضا دربان آستانه، همان، ص۱۷۱-۱۷۳.

[3]. حسین دهنوی، همان، ص۱۵.

برای این نوع تحقیق می‌توان برشمرد این است که به علت محدودیت وقت و فرصت برای یک محقق، امکان بررسی همه جانبه درباره یک مسأله و یا مطالعه‌ای پردامنه از منابع نیست، در نتیجه علاوه بر زمان بر بودن دارای اعتبار علمی کمی است.[۱]

۲,۱,۲. تحقیق گروهی

تحقیقی است که در اجرای آن افراد متعدد مشارکت دارند، به گونه‌ای که نتیجه کار حاصل کوشش جمعی همه آنان است.[۲]این تحقیق به دو صورت افقی و عمودی می‌تواند انجام شود:

در تحقیق افقی هر فرد بخشی از موضوع را بررسی می‌کند و بعد آنها را کنار هم گذاشته و تألیفی را ارائه می‌دهند، به عنوان مثال اگر تحقیق در زمینه عوامل ریا باشد هر یک از افراد گروه به یکی از عوامل ریا می‌پردازد.

در تحقیق عمودی چند محقّق هم‌زمان یک مسأله را بررسی نموده و نتیجه کار را عرضه می‌کنند، مثلاً تمامی افراد گروه آثار تقوا را بررسی و در نهایت توسط مدیرگروه بهترین آن عرضه می‌شود.

محصول تحقیق گروهی ارزشمند و قابل اعتمادتر از تحقیق فردی است. تحقیقات پردامنه و وسیعی همچون دایرۀالمعارف‌ها و لغت‌نامه‌ها با این شیوه انجام می‌شود، امّا از معایب آن این است که تعدیل طرز فکرها و همسان کردن سلیقه‌ها مشکل است و هماهنگی گروه در طرح، هدف و نقشه دشوار است.[۳]

۲,۲. انواع تحقیق از حیث ماهیت داده‌ها

تحقیق از نظر ماهیت داده‌ها به پژوهش‌های کمی و پژوهش‌های کیفی تقسیم می‌شود.

۲,۲,۱. تحقیق کمی

نوعی از پژوهش است که داده‌های آن شامل عدد و رقم است و اندازه‌گیری نظام‌مند و استفاده از آمار و تجزیه و تحلیل آماری، از مشخصه‌های اصلی آن محسوب می‌شود.[۴] در این نوع تحقیق‌ها، اطلاعات پس

---

۱. علی قائمی، روش‌تحقیق با تأکید بر مکتب‌شناسی، ص ۸۳.

۲. غلامعلی عزیزی، پژوهش گروهی در ترازوی سنجش، مجله پژوهش، شماره۱۱، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۴، ص۳۲.

۳. علی قائمی، همان، ص۴۲ و ۸۴ و ۸۵.

۴. یوسف محمدنژاد عالی‌زمینی، شیوه‌نامه پژوهش و نگارش علمی، ص۳۸.

از تحلیل به صورت نمادهای ریاضی نشان داده‌می‌شود. اکثر تحقیق‌های علوم اجتماعی به این نوع تحقیق گرایش دارند.[1]

۲,۲,۲. تحقیق کیفی

نوعی از پژوهش است که یافته‌های آن از روش آماری یا کمّی به‌دست نمی‌آید. داده‌های حاصل از مصاحبه، تجربه‌های شخصی، زندگی‌نامه، مشاهده مستقیم، اسناد تاریخی و متون تصویری که لحظه‌های مهم زندگی افراد را تصویر می‌کنند و به آن معنی می‌بخشند، از جمله روش‌های کسب اطلاعات در روش پژوهش کیفی به‌شمارمی‌روند.[2]

«تمایز اصلی بین پژوهش‌های کیفی و کمی تفاوت در هدف آن‌هاست. هدف از پژوهش‌های کیفی درک پدیده‌های اجتماعی است. پژوهش‌های کمی برای تعیین روابط، علتها و معلولها انجام می‌شود.»[3] در برخی تحقیق‌ها جهت غنا بخشیدن به آن، از هر دو روش کمی و کیفی به صورت ترکیبی استفاده می‌شود.

۲,۳. انواع تحقیق از حیث هدف

تحقیقات از لحاظ هدف دارای تقسیماتی است که به دو جنبه از آن اشاره می‌شود:

۲,۳,۱. تحقیق بنیادی

پژوهشهای بنیادی آن دسته از پژوهش‌هاست که بدون توجه به کاربردهای علمی، سعی در بررسی و اثبات یا نفی کامل یا جزیی یک فرضیه یا نظریه را دارد و به منظور گسترش مرزهای دانش صورت می‌گیرد. در این نوع از تحقیق از طریق بررسی و آزمودن نظریه‌ها محقّق به جستجوی حقایق، شناخت پدیده‌ها و تبیین روابط بین آنها پرداخته، نظریه‌ها را تأیید، تعدیل یا رد می‌کند. واژه‌های پایه‌ای، مبنایی، نتیجه‌گرا، نظریه‌گرا، نام‌های دیگر این تحقیقات است که با کشف قوانین علمی موجب افزودن به مجموعه دانش موجود در یک زمینه خاص و در نهایت «تولید علم» می‌شود، مانند: «بررسی تحوّل استدلال منطقی نزد کودکان»[4]

---

[1]. مصطفی ازکیا و علیرضا دربان‌آستانه، روش‌های کاربردی تحقیق، ص۲۹۶.

[2]. یوسف محمدنژاد عالی‌زمینی، شیوه‌نامه پژوهش و نگارش علمی، ص۳۸.

[3]. غلامرضا خوی‌نژاد، روش‌های پژوهش در علوم تربیتی، ص۲۴۱

[4]. علی‌اکبر فرهنگی و حسین صفرزاده، همان، ص۲۷۰؛ محمدرضا حافظ نیا، همان، ص۵۰.

۲,۳,۲. کاربردی

این تحقیقات با استفاده از زمینه و بستر شناختی و معلوماتی که از طریق تحقیقات بنیادی فراهم شده برای رفع نیازمندی‌های بشر و بهبود و بهینه‌سازی ابزارها، روش‌ها، اشیاء و الگوها در جهت توسعه‌ی رفاه و آسایش و ارتقای سطح زندگی انسان مورد استفاده قرار می‌گیرند.[۱] هدف اساسی در تحقیق کاربردی دست‌یابی به پیامدهای عملی، پیدا کردن راه‌حل برای مسائل واقعی، توسعه دانش کاربردی در یک زمینه خاص و ابداع و اختراع وسایل و روش‌ها برای انجام کارهای عملی است. تحقیق کاربردی را تحقیق تصمیم‌گرا یا تحقیق ارزشیابی نیز می‌گویند.[۲]

به بیان دقیق‌تر تحقیقات کاربردی تحقیقاتی هستند که نظریه‌ها، قوانین، اصول و فنون تدوین شده در تحقیقات پایه را برای حل مسایل اجرایی و واقعی به کار می‌گیرند.[۳] به عنوان مثال نتایج این تحقیقات در تعلیم و تربیت برای طراحی برنامه های درسی و کمک به تصمیم‌گیری‌های مربوط به نظام آموزشی به کار می رود. مانند: «کاربرد اختیار در تربیت اعتقادی کودکان»

۲,۳,۳. توسعه‌ای

برخی این تحقیق را نوعی از تحقیقات کاربردی می‌دانند که هدف آن توسعه و بهبود روش‌ها، ابزار، کالاها یا ساختارهاست،[۴] «فرآیندی برای زمینه‌سازی و اجرایی کردن فرآورده‌های تحقیقات کاربردی انجام می‌شود؛ مانند طراحی و ارائه روش‌ها و برنامه‌های درسی برای مقاطع خاص آموزشی که پس از تدوین نمونه آغازین، آن‌را به گونه محدود در عمل می‌آزمایند.» [۵]

مثال‌های دیگری از این نوع تحقیق:

ـ توسعه در روش‌های تربیت اعتقادی کودکان

ـ بهبود کیفیت تولید گیاهان دارویی

---

۱. محمد رضا حافظ نیا، همان، ص ۵۱.

۲. رمضان حسن‌زاده، روشهای تحقیق در علوم رفتاری (راهنمای عملی تحقیق)، ص۱۳۹.

۳. غلامرضا خاکی، روش تحقیق با رویکردی به پایان نامه نویسی، ص۲۰۲.

۴. محمدرضا حافظ نیا، همان، ص ۵۰.

۵. مجید حیدری‌فر، درسنامه پژوهش، ص ۷۰

خلاصه درس دهم

- فرضیه، یکی دیگر از مراحل طرح‌نویسی است که پژوهشگر با آن به سوال‌های پژوهش، به صورت احتمالی پاسخ می‌دهد.
- فرضیه باید به صورت جمله خبری مثبت، بدون ابهام و باصراحت نوشته‌شود و با بیان مسئله، ارتباط منطقی داشته‌باشد. همچنین باید منعکس‌کننده واقعیت و موافق با قوانین قطعی علمی باشد.
- گردآوری داده‌های مرتبط، رده‌بندی اطلاعات مرتبط، بالابردن دقتِ پژوهش و هدایتِ روش پژوهش، از کارکردهای فرضیه است.
- پژوهشگر باید بر اساس فرضیه، هدف و بیان مسئله، نوع و روش پژوهش خود را انتخاب کند؛ تا چگونگی پاسخگویی به مسئله تحقیق او مشخص شود.
- تحقیق از نظر تعدادمحقق به دو نوع فردی و گروهی تقسیم می‌شود.
- تحقیق بر اساس ماهیت داده‌ها به دو نوع کمی و کیفی تقسیم می‌شود.
- تحقیق بنیادی یکی از انواع تحقیق به اعتبار هدف است که انجام آن به گسترش مرزهای دانش و تولید علم، منجر می‌شود.
- نوع دیگر از انواع تحقیق از جهت هدف، تحقیق کاربردی است که برای دست‌یابی به پیامدهای عملی و پیدا کردن راه‌حل برای مسائل واقعی، قوانین و نظریه‌های مطرح‌شده در تحقیقات بنیادی را به‌کار می‌گیرد.
- برخی برای تحقیقات از حیث هدف، نوع سومی برمی‌شمرند که تحقیق توسعه‌ای نامیده‌می‌شود و فرآیندی برای زمینه‌سازی و اجرایی کردن فرآورده‌های تحقیقات کاربردی است.

پرسش‌های درس دهم

۱- فرضیه را تعریف کنید.
۲- ویژگی‌های فرضیه را ذکر کنید.
۳- برای مسئله پژوهشی خود، فرضیه بنویسید.
۴- انواع تحقیق را نام ببرید.
۵- تحقیق فردی را تبیین کنید.
۶- تحقیق گروهی را به طور خلاصه توضیح دهید.
۷- تحقیق از لحاظ تعداد محقق به .... و .... تقسیم می‌شود.
۸- انواع تحقیق بر اساس ماهیت داده‌ها را نام ببرید.
۹- تفاوت بین تحقیق کمی و کیفی را تبیین کند.
۱۰-انواع تحقیق را به اعتبار هدف برشمارید.

۱۱- تحقیق بنیادی را تعریف کنید.

۱۲- تحقیق کاربردی را به زبان خود بازگو کنید.

۱۳-تحقیق توسعه‌ای را توضیح دهید.

۱۴-از جمله کارکردهای ..... در طرح‌نویسی می‌توان به گردآوری داده‌های مرتبط، رده‌بندی اطلاعات مرتبط، بالابردن دقتِ پژوهش و هدایتِ روش پژوهش اشاره کرد.

۱۵-درست یا نادرست بودن عبارات زیر را مشخص کنید.

عنوان	درست	نادرست
فرضیه یک تصور ذهنی قطعی است که محقق در مورد نتایج ویژه تحقیق، پیش از آزمایش و تجربه، پیش‌بینی می‌کند یا به‌طور موقت آن را قبول می‌نماید.		
فرضیه‌ها گاهی با تبیین مساله اشتباه می‌شوند.		
روش تحقیق، سبک و شیوه پژوهشی خاصی است که محقق با توجه به رشته علمی و مسئله تحقیق انتخاب می‌نماید.		

فعالیت تکمیلی

- یک مسئله پژوهشی انتخاب کرده، برای آن فرضیه بنویسید.
- با توجه به مسئله پژوهشی «زنان اسوه از چه شیوه‌هایی برای مواجهه با مشکلات از منظر قرآن بهره‌برده‌اند؟» و سؤال‌های فرعی زیر:

«زنان اسوه از چه شیوه‌های برای مواجهه با مشکلات فردی از منظر قرآن بهره‌برده‌اند؟»

«زنان اسوه از چه شیوه‌های برای مواجهه با مشکلات خانوادگی از منظر قرآن بهره‌برده‌اند؟»

«زنان اسوه از چه شیوه‌های برای مواجهه با مشکلات اجتماعی از منظر قرآن بهره‌برده‌اند؟»

فرضیه‌های زیر را نقد و بررسی کنید.

۱- می‌توان با مراجعه به قرآن، شیوه مواجهه زنان الگو با مشکلات فردی را؛ صبوری، رازداری و... دریافت‌کرد.

۲- می‌توان با مراجعه به قرآن، شیوه مواجهه زنان الگو با مشکلات اجتماعی را در نتیجه توکل دریافت‌کرد.

۳- می‌توان با مراجعه به قرآن، قناعت را از جمله شیوه‌های مواجهه زنان الگو با مشکلات اقتصادی دریافت.

– با مطالعه‌ی متن درس و دقّت در نکته‌های آن، نوعِ تحقیق را در مثال‌های زیر، مشخص کنید.

عنوان پژوهش	فردی/ گروهی	بنیادی	کاربردی	توسعه‌ای	کمی/ کیفی
مبانی تولی و تبری از دیدگاه قرآن کریم					
اصول اخلاقی حاکم بر سیره اخلاقی امام علی علیه‌السلام					
اجتهاد پویا در بستر زمان در اندیشه امام خمینی(ره)					
تاثیر یونانیان بر هنر ایرانی در عصر سلوکیان و اشکانیان					
گسترش روش‌های یادگیری پویا درمدارس ابتدایی					
بررسی معانی حروف جر در آیات‌الاحکام					

منابعی برای مطالعه بیشتر

– مسعود حاجی‌ابراهیمی، راهنمای تحقیق به زبان ساده، ص۱۱۰– ۱۱۴.

– محمدتقی فرامرزی، هنر تحقیق علمی، ص۵۷-۶۸

– مجید حیدری‌فر، مدرسه پژوهش و نگارش، ص۳۸

– احمد پاکتچی، روش تحقیق با تکیه بر علوم قرآن و حدیث، ص۳۱-۳۶

درس یازدهم: اجزاء طرح تحقیق ٦ (روش تحقیق)

اهداف رفتاری:

از فراگیر انتظار می‌رود پس از پایان این درس بتواند:

۱- روش تحقیق از حیث شیوه گردآوری اطلاعات را برشمارد.

۲- تحقیق اسنادی را تعریف کند.

۳- روش‌های تحقیق میدانی را برشمارد.

۴- روش تحقیق از حیث پردازش اطلاعات را با زبان خود بازگو کند.

پیش‌سازمانده

همه انسان‌ها در زندگی با مسائل و مشکلات متعددی روبرو می‌شوند. اما روش برخورد با آن‌ها در انسان‌ها متفاوت است. برخی در آرامش به حل مسأله می‌پردازند، عده‌ای سعی می‌کنند با فراموشی آن‌ها صورت مسأله را از ذهن خود پاک کنند، گروهی نیز بدون آگاهی و تفکر به مبارزه با مسائل می‌پردازند که در بسیاری موارد، به نتیجه مطلوب نمی‌رسند و به فرسایش جسمی و روحی منجر می‌شود. کدام‌یک از این شیوه‌ها انسان را زودتر به نتیجه مطلوب می‌رساند؟ پس از آشنایی با انواع تحقیقات بنیادی و کاربردی، فردی و گروهی، در این درس با روش‌هایی از انجام تحقیقات آشنا می‌شوید تا هنگام مواجهه با هر مسئله- ای، روش حل آن را نیز بدانید. گسترش علوم و افزایش رشته‌های علمی، احساس نیاز به روش‌های مختلف در تحقیق‌های علمی را ایجاد کرد. هر یک از متخصصان علوم انسانی و تجربی تحقیق را از دیدگاهی خاص به روش‌های گوناگون تقسیم کردند. جمع بین همه جنبه‌ها کاری بس دشوار است، اما با توجه به نیاز مخاطبان در محدوده علوم دینی می‌توان روش تحقیق را در دسته‌بندی‌هایی قرار داد که در این درس با دو روش آن آشنا می‌شوید.

۱. روش تحقیق از حیث شیوه گردآوری اطّلاعات

پیش از نگارش تحقیق، لازم است اطلاعات مورد نیاز مسئله پژوهشی، با شیوه متناسب آن، جمع‌آوری شود. مهم‌ترین شیوه‌هایی که متخصصان این فن برشمرده‌اند عبارت است از: شیوه اسنادی (کتابخانه‌ای) و میدانی.

۱,۱. تحقیق اسنادی

منظور از تحقیق اسنادی، آن دسته از تحقیق‌ها است که برای دریافت اطلاعات از گواهان واقعه و حوادث، به مدارک و آثارِ به جا مانده از آن‌ها، مراجعه می‌شود.[۱] تحقیق‌های اسنادی گاهی به صورت نوشتاریِ دیجیتال و غیر دیجیتال موجود است و در مواردی غیر نوشتاری است.

۱,۱,۱. تحقیق اسنادی نوشتاری

تحقیق اسنادی نوشتاری عبارت است از شیوه گردآوری اطّلاعات لازم در خصوص مسائل پژوهشی، از طریق مطالعه کتاب‌ها، مقالات، پایان‌نامه‌ها و دیگر آثار مکتوب که معمولاً در کتابخانه‌های شخصی، عمومی یا تخصصی موجود است. این روش را روش «کتابخانه‌ای» و «مطالعه‌ای» نیز می‌گویند، زیرا محقّق تحقیق خود را از راه مطالعه مآخذ و منابع مختلف انجام می‌دهد.[۲]

این روش در تمامی تحقیقات علمی مورد استفاده قرار می‌گیرد ولی در بعضی از آنها تنها در بخشی از فرایند تحقیق استفاده می‌شود و در بعضی از آنها موضوع تحقیق از حیث روش ماهیتاً کتابخانه‌ای است و از آغاز تا انتها متکی بر یافته‌های تحقیق کتابخانه‌ای است.[۳]

منابع اسنادیِ نوشتاری، به دو شیوه دیجیتالی و غیردیجیتالی در کتابخانه‌ها موجود است.

۱,۱,۲. تحقیق اسنادی نوشتاری دیجیتالی

در این روش، از منابعی استفاده می‌شود که به صورت نوشتار در ابزاری مانند CD،DVD و نرم‌افزارهای مختلف ذخیره می‌شود.

۱,۱,۳. تحقیق اسنادی نوشتاری غیر دیجیتالی

منظور از غیر دیجیتالی در تحقیق‌های اسنادیِ نوشتاری آن‌دسته از منابع هستند که به صورت سنتی در قالب کتاب، پایان‌نامه یا مقاله، نوشته‌شده‌اند.

۱,۱,٤. تحقیق اسنادی غیر نوشتاری

برخی ابزار تحقیقی، اسنادی هستند که هنوز به نگارش درنیامده‌اند اما از نظر علمی دارای ارزش و اعتبار هستند. این مدارک را به دو صورت صوتی و تصویری می‌توان بدست‌آورد:

---

[۱]. مجید طرقی، درسنامه روش‌تحقیق، ۴۴.

[۲]. جعفر نکونام، همان، صص ۳ـ۲.

[۳]. محمد رضا حافظنیا، همان، ص ۱۶۴.

۱,۱,۵. تحقیق اسنادی غیرنوشتاری صوتی

سخنرانی‌های موجود در بایگانی‌های کتابخانه‌ها و پایگاه‌های اطلاعاتی از جمله اسنادی هستند که در مورد موضوعی خاص، اطلاعاتی را به محقق منتقل می‌کنند. از این شیوه تحقیقی برای تقریر درس‌های اساتید حوزه و دانشگاه نیز استفاده می‌شود.

به عنوان نمونه می‌توانید برای مشاهده اسناد صوتی به آدرس‌های اینترنتی زیر مراجعه کنید:

http://mesbahyazdi.org/farsi/?about/mailto:mesbah@mesbahyazdi.org

۱,۱,٦. تحقیق اسنادی غیرنوشتاری تصویری

در بسیاری از تحقیق‌ها، اطلاعاتِ مورد نیاز، تصاویری هستند که از واقعه یا زمان خاصی برجای مانده‌است، تصاویر موجود از خط میخی یا الواح نوشته‌شده در غارها، سنگ‌ها (سنگ‌نبشته‌ها) ... یا عکس‌هایی که از حادثه‌ای برجای می‌ماند، نمونه‌ای از این اسناد هستند. همچنین اسنادی مثل تابلوی نقاشی در قرن شانزدهم، تکه آجری که روی آن نوشته است، سکه‌ای از زمان های قدیم، نوشته حک‌شده روی دسته شمشیر، مهرها یا فرامین که اطلاعات پژوهشی قابل ملاحظه‌ای دارند و معمولاً در مراکز اسناد نگهداری می‌شوند. برخی از مراکز نگهداری اینگونه اسناد عبارتند از: مرکز اسناد ملی ایران، آرشیو عثمانی و مرکز سجلات قاهره.[۱]

---

[۱]. ر.ک: احمدپاکتچی، روش تحقیق عمومی ص۱۵۷-۱۵۹

۱,۲. تحقیق میدانی (مشاهده، مصاحبه و پرسشنامه)

در روش تحقیق میدانی، محقق برای گردآوری اطلاعات به محیط بیرون می‌رود و با افراد، اعم از انسان، موسسه‌ها، سکونت‌گاه‌ها و غیره ارتباط مستقیم برقرارمی‌کند و اطلاعات موردنظر خود را گردآوری می‌کند.۱ برخی از روش‌های متداول و معروف گردآوری اطّلاعات میدانی عبارتند از: مشاهده، مصاحبه، پرسشنامه.۲

۱,۲,۱. مشاهده

در این روش پژوهشگر میان سوژه‌ها می‌رود و در محیط طبیعی آنها به مشاهده و تفسیر رفتار ایشان می‌پردازد، از این رو شناخت به دست آمده شناختی عمیق و بی‌واسطه به شمار می‌آید.[۳] این اطّلاعات از راه حس یا سایر راههای ادراکی دریافت و یادداشت می‌شوند و پس از تکمیل مورد تجزیه و تحلیل و بررسی قرار می‌گیرند.[۴]

مشاهده معمولاً در مطالعات مردم‌شناسی، علوم اجتماعی و نیز تهیه طرح‌های مطالعات اجتماعی به کارگرفته می‌شود. همچنین در رشته‌های جغرافیا، جامعه‌شناسی، اقتصاد، تاریخ، باستان‌شناسی، تعلیم و تربیت، روان‌شناسی، مدیریت و امثال آن نیز استفاده می‌شود.[۵]

۱,۲,۲. مصاحبه

شیوه‌ای که در آن پژوهشگر با آزمودنی تماس مستقیم برقرار می‌کند و از این طریق به ارزیابی عمیق ادراک‌ها، نگرش‌ها، علایق و تلقی‌های او می‌پردازد [۶] و با طرح پرسش‌های باز و واکنش‌های خاص، گفتگوی آن‌ها را تسهیل کرده، نمی‌گذارد مخاطب از هدفهای تحقیق دور شود.[۷] هدف مصاحبه کسب اطّلاعات و آگاهی‌های منظّمی است که قاطعیت و قابل اعتماد بودن آن جز از این طریق حاصل نمی‌شود. مصاحبه می‌تواند به صورت رودررو یا از طریق برخی از وسایل ارتباطی مثل تلفن و یا اینترنت انجام شود.[۸]

---

۱. محمد رضا حافظنیا، همان، ص ۱۷۹.

۲. ر.ک: جعفر نکونام، همان، ص ۲؛ غلامرضا خاکی، همان، ص ۱۱۳.

۳. کاووس سید امامی، پژوهش در علوم سیاسی، ص ۱۹۸.

۴. ر.ک: بهروز نبوی، مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم اجتماعی، ص ۶۱؛ علی قائمی، همان، ص ۱۸۵.

۵. مهدی طالب، شیوه‌های مطالعات اجتماعی (روش تحقیق علمی)، ص۱۳۴؛ محمد رضا حافظ نیا، همان، ص۲۰۷.

۶. محمد رضا خاکی، روش تحقیق با رویکردی به پایان نامه نویسی، ص۲۴۱.

۷. ریمون کیوی، لوک‌وان کامپنهود، روش تحقیق در علوم اجتماعی، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، ص۱۸۸.

۸. علی قائمی، همان، ص۲۱۱.

از مصاحبه، بیشتر در موضوعاتی از علوم انسانی استفاده می‌شود که منابع و مآخذ کتابخانه‌ای ندارند و یا منابع کمی دارند و جزء مسائل نو هستند.

۱،۲،۳. **پرسشنامه**

پرسشنامه عبارت است از مجموعه‌ای از پرسش‌های هدف‌دار که با بهره‌گیری از مقیاسهای گوناگون، نظر، دیدگاه و بینش فردِ پاسخگو را مورد سنجش قرار می‌دهد و می‌توان گفت نوعی مصاحبه است که مصاحبه‌کننده‌ای وجود ندارد و اطّلاعات مورد نیاز با نظم خاصّ منطقی در برگه‌ای نوشته شده که به صورت مکتوب پاسخ داده می‌شود.[۱]

در تحقیقات توصیفی و نیز تحقیقاتی که از گستره جغرافیایی زیادی برخوردار باشد یا افراد جامعه آماری و نمونه آن زیاد باشد معمولاً از روش پرسشنامه استفاده می‌شود. این شیوه ارزانتر از شیوه‌های دیگر تمام شده و فرصت زیادی برای کسب اطّلاعات متعدد نیاز ندارد.[۲]

۲. روش تحقیق از حیث پردازش اطلاعات

پژوهشگر پس از تعیین و تنظیم موضوع تحقیق باید روش مناسبی را برای پردازش اطلاعات تحقیق انتخاب کند، ازاین‌رو آشنایی با روش‌های مختلف آن ضرورت دارد. برخی از روش‌ها مختص علوم خاصی هستند، مانند: تحقیقات موردی (زمینه‌ای ـ پیمایشی)، تجربی حقیقی و نیمه‌تجربی؛ تعدادی دیگر عمومی هستند و در علوم مختلف کاربرد دارند. برای انتخاب نوع پردازش تحقیق، باید ابتدا گونه مسئله را تشخیص دهیم؛ مسئله تجربی یا حسی، عقلی، شهودی و تاریخی، هر یک با روش خاصی پردازش می‌شوند که به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود:

۱. تحقیقات توصیفی

در تحقیقات توصیفی، محقق وضع موجود را بررسی می‌کند و به توصیف منظّم و نظامدار وضعیت فعلی آن می‌پردازد، ویژگی‌ها و صفات آن را مطالعه و بررسی قرارمی‌دهد.[۳] در این تحقیق محقّق بدون هیچ اظهار نظری به گزارش اطّلاعات حاصل از تحقیق می‌پردازد.[۱] موضوعاتی مانند:[۲]

---

[۱]. ر.ک: غلامرضا خاکی، روش تحقیق در مدیریت، ص۲۴۳؛ مهدی طالب، همان، ص۱۸۵.

[۲]. مهدی طالب، همان، ص۱۸۸.

[۳]. محمدرضا حافظنیا، همان، ص۵۸.

ـ ویژگی‌های هنری بناهای تاریخی، مانند عالی‌قاپوی اصفهان، ارگ بم ... ؛

ـ مطالعه دیدگاه دانشمندان؛

ـ مطالعه سیره زندگانی و خصوصیات فردی اهل بیت (ع) و دانشمندان.

۲. تحقیقات علّی (پس‌رویدادی)

تحقیق علی، به تحقیقاتی اطلاق می‌شود که در صدد کشف و بیان علّت یا عوامل وقوع پدیده یا حادثه مورد نظر است. قانون علیّت امری ثابت، مسلّم، قطعی و ضروریست، محقّق در صدد آن است که طبق این قانون به کشف آنچه مورد نظر است بپردازد،[۳] مانند:[۴]

ـ بررسی علل مؤثر بر طلاق؛

ـ بررسی عوامل بزهکاری در نوجوانان و جوانان؛

ـ بررسی زمینه‌های روانی ـ اجتماعی مؤثر بر گرایش به خودکشی.

۳. تحقیقات همبستگی (همخوانی)

تحقیقات همبستگی برای کسب اطّلاع از وجود رابطه بین متغیرها انجام می‌پذیرد،[۵] ولی در آنها الزاماً کشف رابطه علّت و معلولی موردنظر نیست و رابطه بین مفاهیم مطرح بوده، صرفاً این رابطه را توصیف می‌کند.[۶]

هدف اصلی در این نوع تحقیقات مشخص کردن وجود رابطه بین دو یا چند متغیر است و اینکه در صورت وجود رابطه، اندازه و حدّ آن چقدر است، مانند:

ـ بررسی رابطه هوش و پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان؛

ـ بررسی رابطه رژیم غذایی و کنترل وزن؛

ـ بررسی رابطه بزهکاری و طبقه اجتماعی.

---

[۱]. جعفر نکونام، همان، ص۶.

[۲]. محمدرضا حافظنیا، همان، ص۶۰.

[۳]. علی قائمی، همان، ص۲۷۷.

[۴]. رمضان حسن‌زاده، همان، ص۱۵۶.

[۵]. محمدرضا حافظنیا، همان، ص۶۶.

[۶]. غلامرضا خاکی، همان، ص۲۱۹؛ رمضان حسن‌زاده، همان، ص۱۷۸؛ علی دلاور، مبانی نظری و عملی پژوهشی در علوم انسانی و اجتماعی، ص۱۹۹.

خلاصه درس یازدهم:

۱. تحقیق از حیث شیوه جمع‌آوری اطلاعات به تحقیق اسنادی و تحقیق میدانی تقسیم می‌شود.
۲. منابعِ تحقیق اسنادی به دو صورت نوشتاری و غیرنوشتاری وجود دارد. منابع نوشتاری به صورت دیجیتالی یا غیردیجیتالی است و منابع غیرنوشتاری به صورت صوتی یا تصویری موجود است.
۳. تحقیق میدانی به سه روش مشاهده، مصاحبه و پرسشنامه انجام می‌شود.
٤. تحقیق از حیث روش پردازش اطلاعات به شیوه‌هایی مانند: توصیفی، علّی و همبستگی، انجام می-شود.

پرسش‌های درس یازدهم:

۱. روش تحقیق از حیث شیوه گردآوری اطلاعات را برشمارید.
۲. تحقیق اسنادی را تعریف کنید.
۳. روش تحقیق میدانی را توضیح دهید.
۴. روش تحقیق از حیث پردازش اطّلاعات را بازگو کنید.

فعالیت تکمیلی:

- با مطالعه متن درس و دقّت در نکته‌های آن، دسته‌بندی‌های دیگری از انواع تحقیق را جستجو کنید.
- با مطالعه‌ی متن درس و دقّت در نکته‌های آن، روش تحقیق را در مثال‌های زیر، مشخص کنید.

عنوان پژوهش	اسنادی	میدانی	توصیفی	علی	همبستگی
راهکارهای قرآنی حفظ عفت در دختران دبستانی شهر قم					
روش‌های جهاد تبیین در رهنمودهای					

مقام معظم رهبری					
نقش دولت صفویه در ایجاد میراث فرهنگی در شهر اصفهان					
راهکارهای قرآنی حفظ عفت در جامعه اسلامی					
راه‌های برون‌رفت وابستگی تولیدات داخلی به مواد خارجی					
روش‌های جهاد تبیین در ادارات کشور اسلامی					

منابعی برای مطالعه بیشتر:

– مجید حیدری‌فر، مدرسه پژوهش و نگارش، ص۳۸

– جان بست، روش‌های تحقیق در علوم تربیتی و رفتاری، ص۱۹۷-۲۰۴

– غلامرضا خوی‌نژاد، روش‌های پژوهش در علوم تربیتی، ص۳۲۵- ۳۳۲

– احمد پاکتچی، روش تحقیق با تکیه بر علوم قرآن و حدیث، ص۳۱-۳۶

درس دوازدهم: اجزاء طرح تحقیق ٦ (سازماندهی و منابع)

اهداف رفتاری

از فراگیر انتظار می‌رود پس از پایان این درس بتواند:

۱- سازماندهی را تعریف کند.
۲- فرایند سازماندهی را به طور خلاصه توضیح دهد.
۳- منبع‌شناسی را تبیین کند.
۴- منابع طرح‌نامه خود را نام ببرد.

پیش‌سازمانده

اگر ده‌ها کارگر جمع شوند و چندین تن مصالح در اختیارشان باشد، نمی‌توانند ساختمانی زیبا و محکم با رعایت اصول معماری بسازند؛ چرا که قبل از هر چیز به طرحی از پیش‌نوشته با درنظر گرفتن همه ضوابط ساختمان‌سازی نیاز دارند. راننده هر چقدر هم که مهارت داشته باشد، بدون آگاهی از مسیر موردنظر نمی‌تواند به شهر ناشناخته سفر کند مگر آن‌که نقشه‌ای همراه داشته‌باشد. در تحقیق هم چنین است؛ برای آن‌که با دقت بیشتر و روش‌های تجربه شده به دنبال پاسخ و حل مسئله باشیم، داشتن طرحی منسجم با درنظر گرفتن همه اصول و ضوابط تحقیقاتی، از ضروریات یک پژوهشگر است. پس از آشنایی با مراحل طرح‌نویسی، در این درس با چگونگی سازماندهی پژوهش آشنا می‌شوید.

۱. سازماندهی

پژوهشگر با توجه به سؤال اصلی که در بیان مسأله آن‌را به خوبی تبیین کرد و دقت در سؤال‌های فرعی که پاسخ احتمالی آن‌ها را به صورت فرضیه منسجم کرد، تا حدود زیادی به مهم‌ترین عناوین پژوهش خود، دست‌می‌یابد. در این مرحله باید این عناوین را با نظمی منطقی سازماندهی کند. «منظور از سازماندهی، مشخص کردن ترتیب اجزای بحث و قراردادن آنها در یک سیر منطقی است که تداعی کننده ی یک نظام (سیستم) است.»[1]در ترتیب منطقی عناوین باید به مقسم تقسیم، اقسام و قسیم‌ها دقت شود. «سیر طبیعی و منطقی مطالب و تقدم و تاخر اجزای کلام برحسب اهمیت آن‌ها روشن می‌شود و علاوه بر هموار کردن راه تدوین، موجب رهایی محقق از سردرگمی و دوباره‌کاری نیز می‌گردد.»[2] ممکن است در ضمن

---

[1]. حسن اسلام‌پور کریمی، همان، ص۱۴۹.
[2]. حسین دهنوی، روش‌تحقیق، ص۵۳.

تحقیق، عناوین دستخوش تغییراتی شود که امری طبیعی است. این تغییرات باید دلایل قانع کننده داشته باشد تا قابل قبول باشد.

سازماندهی مطالب در پایان نامه به شکل فصل‌بندی مرتب می‌شود، «ترتیب فصل‌ها و منطق حاکم بر چینش آن‌ها بسیار مهم است، چرا که انسجام و ارتباط منطقی پایان‌نامه در سازماندهی، به صورت نقشه راه مشخص می‌شود.»[1] از آنجا که آشنایی با فصل‌بندی پایان‌نامه در حیطه این درسنامه نیست، به همین مقدار بسنده می‌شود.

در سازماندهی مقاله نیز چینش عنوان‌های به‌دست‌آمده باید ترتیب منطقی داشته باشد اما بدون نام «فصل» آورده شود و با اعداد از یکدیگر جدا شوند. «ساختارمقاله در اصل، فهرستی از متن و محتوای بدنه مقاله است. هر یک از اجزاء بدنه، خود دارای عنوانی است که در ساختار مقاله آورده می‌شود.»[2] این عنوان‌ها برگرفته از سؤال‌های فرعی تحقیق است. برخی از سؤال‌های فرعی که پژوهشگر در بارش فکری یادداشت کرد اما به علت ارتباط کمتر با مسئله پژوهش، کنارگذاشته شد، ممکن است در سازماندهی برای عناوین جزیی‌تر استفاده شود. مثال‌های زیر، نمونه‌ای از ساختار یک مقاله است:

مسئله: شیوه‌های حفظ و تقویت وفاداری در زوجین

۱. مفهوم‌شناسی[3]
  ۱,۱. حفظ
  ۱,۲. تقویت
  ۱,۳. وفاداری
۲. شیوه‌های حفظ وفاداری بین زوجین
  ۲,۱. شیوه‌های شناختی حفظ وفاداری بین زوجین
  ۲,۲. شیوه‌های رفتاری حفظ وفاداری بین زوجین
۳. شیوه‌های تقویت وفاداری بین زوجین
  ۲,۱. شیوه‌های شناختی تقویت وفاداری بین زوجین
  ۲,۲. شیوه‌های رفتاری تقویت وفاداری بین زوجین

---

[1]. ر.ک: حسین اسحاقی، اصول و مهارت‌های پایان‌نامه‌نویسی، ص۱۴۵.
[2]. مسعود حاجی ابراهیمی، راهنمای تحقیق به زبان ساده، ص۱۱۷.
[3]. در برخی مجلات، مفهوم‌شناسی شماره یک نیست، بلکه در مقدمه یا ابتدای هر عنوان اصلی آورده‌می‌شود.

مسئله: راه‌کارهای تحول علمی در حوزه‌های علمیه از دیدگاه مقام معظم رهبری

۱.تحول در عرصه آموزش

۱,۱.نیازسنجی

۱,۲.تحول در کتاب‌های درسی

۱,۳.یافتن عیب کتاب‌های موجود

۱,۴.چینش ساختاری نو و صحیح

۱,۵. افزودن مطالب جدید

۱,۶. تدوین کتاب‌های ساده

۲. تحول در عرصه پرورش

۲,۱. تهذیب اخلاقی

۲,۲.بی‌اعتنایی به زخارف دنیا

۲,۳. انس پیداکردن با ذکر و مناجات

۲,۴. رعایت شأن طلبگی

۲,۵. اخلاص و تلاش برای خدا

۲,۶. ایستادگی برای غلبه بر مشکلات

۲,۷. پرورش اخلاق‌مداری در سیاست

۲,۸. بالابردن آگاهی‌های سیاسی

۲,۹. پرهیز از درگیری با مسائل جناحی

۲,۱۰. داشتن مواضع واقعی و شجاعانه

۳. تحول در عرصه پژوهش

۳,۱. آشنایی با سبک‌های نوین پژوهش

۳,۲. تحقیق عمقی

۳,۳. تحقیق گروهی

۳,۴. تحقیق تعاملی

۳,۵. آشنایی با ابزارهای جدید پژوهش

۳,۶. سازماندهی پژوهش‌ها

۳,۷. استفاده از رسانه‌های ارتباط‌جمعی

۳,۸. برگزاری کرسی‌های آزاداندیشی

۲. منابع

آخرین جزء از طرح‌نامه، منابع آن است. پژوهشگر باید در این مرحله، تمام منابع خاص را که درشناسایی منابع به‌دست‌آورد و منابع اخص که در پیشینه پژوهش از آن گزارش داد، به ترتیب حروف الفبایی نام خانوادگی نویسنده بیاورد؛ هرچند ممکن است به علل مختلف برخی از این منابع برای او قابل دسترسی نباشند. در ترتیب حروف الفبایی باید دقت شود اگر نام خانوادگی نویسندگانی با حرف مشترک باشد، در ترتیب آن‌ها به حرف دوم توجه می‌شود و در صورت مشترک بودن حرف دوم هم، در ترتیب، حرف سوم ملاک قرارمی‌گیرد. پس از نام خانوادگی بقیه شناسنامه کتاب به صورت زیر نوشته‌می‌شود: نام نویسنده، سال چاپ (در پرانتز)، نام منبع، محل نشر و نام انتشارات؛ اگر منبع، ترجمه‌شده‌بود، نام مترجم یا مترجمان نیز پس از نام منبع، آورده‌می‌شود. گاهی نوبت چاپ نیز در آخر ذکر می‌شود. نمونه زیر منبع‌شناسی طرح از مسئله «عوامل شادی از دیدگاه اسلام» است.

۱- آرگایل، مایکل (۱۹۲۵م)، روان‌شناسی شادی، مترجمین فاطمه بهرامی و..... زیر نظر مهرداد کلانتری، اصفهان: جهاد دانشگاهی.

۲- آلان‌کار، روان‌شناسی مثبت (علم شادمانی و نیرومندی‌های انسان)، (۱۹۱۰م)، ترجمه دکتر حسن پاشا شریفی و دکتر جعفر نجفی زندی.

۳- امیر حسینی خسرو (۱۳۸۲)، مهارت‌های شاد زیستن (روانشناسی شادی و سلامت)، تهران: عارف کامل.

۴- بهادری‌نژاد، مهدی(۱۳۸۵)، شادی و زندگی، تهران: انتشارات مدرسه.

۵- پسندیده، عباس (۱۳۹۲)، الگوی اسلامی شادکامی، قم: دارالحدیث.

۶- محمدی ری شهری، محمد(۱۳۸۰)، الگوی شادی از دیدگاه قرآن و حدیث، مترجم حسن خوش نصیب، قم: دارالحدیث.

خلاصه درس دوازدهم

۱- یکی دیگر از عناصری که در طرح تحقیق باید به آن اشاره شود، سازماندهی پژوهش است؛ پژوهشگر باید در طرح

تحقیق خود با توجه به سؤال‌های فرعی تحقیق، مشخص کند پژوهش او دارای چه تعداد و چه عناوینی خواهد بود.

۲- منبع‌شناسی عنصری دیگر از طرحنامه است که در آن، محقّق تمام منابع خاص و اخص شناسایی شده در مسئله خود را به ترتیب حروف الفبایی نام نویسنده می‌آورد.

پرسش‌های درس دوازدهم

۱- منظور از نگارش سازماندهی پژوهش در طرح‌نامه چیست؟

۲- فرایند سازماندهی را به‌طور خلاصه توضیح دهید.

۳- منبع‌شناسی در طرح را تبیین کنید.

۴- منابع طرح‌نامه خود را برشمارید.

۵- منظور از ..... در طرح تحقیق، مشخص کردن ترتیب اجزای بحث و قراردادن آنها در یک سیر منطقی است که تداعی کننده یک نظام است.

۶- درست یا نادرست بودن عبارات زیر را مشخص کنید.

۷- کدام گزینه با سازماندهی تحقیق ارتباط دارد؟

الف. مشخص نمودن ترتیب اجزای بحث و قرار دادن آنها در یک سیر منطقی؛

ب. به صورت نقشه راه مشخص می شود؛

ج. به سوالات اصلی و فرعی پاسخ می دهد،

عنوان	درست	نادرست
پژوهشگر باید در طرح تحقیق خود با توجه به سؤال‌های اصلی تحقیق، توضیح دهد که پژوهش او دارای چه تعداد و چه عناوینی خواهد بود.		
منبع‌شناسی عنصری دیگر از طرحنامه است که در آن، محقّق تمام منابع عام و اعم شناسایی شده در مسئله خود را به ترتیب حروف الفبایی نام نویسنده می‌آورد.		
در منبع‌شناسی، نام کتاب به این صورت آورده می‌شود: محمد، محمدی ری شهری، (۱۳۸۰)، الگوی شادی از دیدگاه قرآن و حدیث، مترجم حسن خوش نصیب، قم: دارالحدیث.		

فعالیت تکمیلی

با مطالعه‌ی متن درس و دقّت در نکته‌های آن،

- با راهنمایی استاد، فرم طرحنامه‌ی پژوهش خود را تکمیل کنید.
- با مراجعه به کتاب‌های منطق که گذراندید، مشخص کنید چه رابطه منطقی‌ای بین ذکر منابع در پیشینه و منبع-شناسی برقرار است؟

منابعی برای مطالعه بیشتر

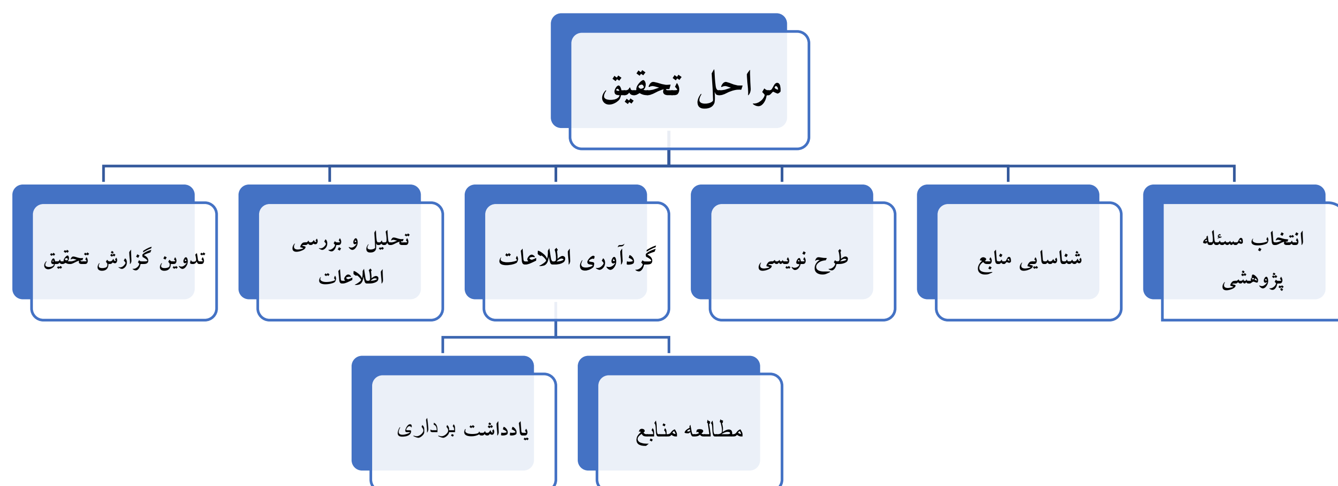
۱. محمدرضا مظفر ، المنطق، ص۶۴.

۲. عبدالله اصفهانی و محمود ابوترابی، درس‌نامه روش‌تحقیق معطوف به رشته تفسیر، ص۱۵۷–۱۶۷.

۳. خلیل میرزایی، شیوه عملی مقاله‌نویسی، ص۳۰۵– ۳۳۰.

٤. عبدالحمید واسطی، راهنمای تحقیق با اقتباس از نگرش اسلام به علم و هستی، ص۱۰۸–۱۱۰.

درس سیزدهم: مرحله چهارم تحقیق (گردآوری اطلاعات)

اهداف رفتاری

از فراگیر انتظار می‌رود پس از پایان این درس بتواند:

۱.گردآوری اطلاعات را به طور خلاصه توضیح دهد.

۲.فیش را تعریف کند.

۳.فواید فیش‌نویسی را با زبان خود بازگو کند.

۴.بخش‌های فیش را نام ببرد.

۵.اصول فیش‌نویسی را برشمارد.

۶.فیش‌های تحقیق خود را دسته‌بندی کند.

پیش‌سازمانده

شاید برایتان پیش آمده باشد که به سخنرانی یا سمیناری دعوت شدید، در حالی که مطمئن بودید مطالب بسیاری در زمینه آن موضوع در دسترس دارید و فرصت زیادی از شما نمی‌گیرد؛ اما پس از جستجوی فراوان یا مطالبی که خوانده‌بودید، به یاد نمی‌آوردید، یا به علت پراکندگی زیاد، زمان بسیاری برای تنظیم آن‌ها نیاز داشتید. شاید هم مجبور به گردآوری مجددِ اطلاعات شدید. آیا به دنبال راز این سرگشتگی برآمدید؟ در بسیاری از این موارد، نداشتن روشی مناسب برای مطالعه و جمع آوری اطلاعات، فراموشی و به هم‌ریختگی آن‌ها را درپی دارد که ناگزیر باید فرصت‌های بسیاری را از دست بدهید.

پس از نوشتن طرحنامه پژوهشی، نوبت جمع‌آوری اطلاعات از منابعِ شناسایی شده و مطالعه آن‌ها فرامی‌رسد که در این درس با روش آن آشنا می‌شوید. به‌کار بستن این روش، صرفه جویی زیادی در زمان انجام تحقیق به دنبال خواهدداشت.

۱. مطالعه منابع

مطالعه منابع یکی از مهم‌ترین ارکان پژوهش است که قوام و شکل‌گیری هر پژوهشی، منوط به آن است و در همه مراحل پژوهش، تأثیرگذار است، اما در هر مرحله شیوه‌ای متفاوت دارد. برای توضیح این مطلب باید ابتدا انواع مطالعه شناخته‌شود.

۱,۱. انواع مطالعه

مطالعه از جنبه‌های متفاوت، به انواع مختلف تقسیم می‌شود، با توجه به نیاز پژوهشی این درسنامه، تنها به دو نوع آن اشاره می‌شود:

۱,۱,۱. مطالعه اجمالی

این نوع از مطالعه که در تمام مراحل تحقیق انجام می‌شود، «پیش‌نیاز و مقدمه همه انواع مطالعه است... هدف مطالعه اجمالی آن است که در یک زمان بسیار کوتاه با مطالب منبع آشنایی کلی[1]» به دست‌آید. در این روش، به خواندن مقدمه، فهرست مطالب و فهرست منابع هر منبع اکتفا می‌شود تا نقشه کلی آن به‌دست‌آمده، ربط آن به مسئله پژوهشی مشخص شود. در مراحل طرح‌نویسی نیز این نحوه از مطالعه کافی است.

۱,۱,۲. مطالعه تفصیلی

این مطالعه، در پژوهش، پس از مرحله طرح‌نویسی، برای یادداشت برداری از منابع انجام می‌شود که به آن «مطالعه پژوهشی[2]» و «مطالعه تجسسی[3]» نیز گفته‌می‌شود. هدف این نوع مطالعه به‌دست‌آوردن داده‌های خام برای انجام پژوهش است؛ از همین جهت، مطالب مرتبط با مسئله پژوهشی که در مراحل طرح‌نویسی با مطالعه اجمالی مشخص شد، یادداشت برداری می‌شود.

هر کدام از این دو نوع به شیوه‌ای انجام می‌شود که به دلیل خارج بودن از بحث، توضیحات آن به منابع مرتبط، واگذار می-شود.

۲. یادداشت‌برداری

این مرحله مهم‌ترین و طولانی‌ترین مرحلۀ تحقیق است. در این مرحله محقق باید با صبر و حوصله تمامی اطلاعات مرتبط با موضوع را از منابع گوناگون گرد آورد تا با احاطۀ کامل‌تر، ارتباط میان اطلاعات را کشف و تحلیل کند. تنها در این صورت است که می‌توان به نتایج مورد نظر از تحقیق دست یافت. اطلاعات سنگ بنا و شکل‌دهندۀ علم و دانش بشری است. به هر میزان که این سنگ بنا و مادۀ اولیه گسترده‌تر، دقیق‌تر و محکم‌تر باشد دانش و نتایج به دست آمده از آن نیز مستحکم‌تر و مفیدتر خواهد بود. بنابراین مهم‌ترین وظیفۀ محقق در این مرحله این است که با آشنایی کامل نسبت به منابع و روش‌های جمع‌آوری اطلاعات، بیشترین و دقیق‌ترین اطلاعات مربوط به موضوع مورد نظر را شناسایی و گردآوری کند. در گردآوری اطلاعات پس از شناسایی منابع و اولویت‌بندی آنها برای مطالعه باید از مطالب مورد مطالعه یادداشت‌برداری کرد تا در نگارش تحقیق از آنها استفاده شود.

۲,۱. اهمیت یادداشت‌برداری

منظم نوشتن مطلب، بهره جستن از مطالعات و تحقیقات گذشته را در بردارد که به وسیله یادداشت‌برداری ممکن می‌شود، زیرا اگر دانسته‌ای به قید کتابت در نیاید و در صفحه کاغذ محصور نشود هر لحظه امکان فراموشی آن وجود دارد. ذهن آدمی هر قدر که تیز و توانمند باشد نمی‌تواند همه آنچه را که به درون خود راه می‌دهد برای همیشه و به طور کامل نگاه

[1]. حسن اسلام‌پور کریمی، همان، ص۲۲۹.

[2]. همان، ص۲۶۹.

[3]. علی‌اکبر سیف، روش‌های یادگیری و مطالعه، ص۱۸۱-۲۰۳.

دارد و این کار تنها به وسیله عمل یادداشت‌برداری ممکن است. در اهمیت و جایگاه کتابت و نوشتن در فرهنگ اسلامی همین قدر کافی است که حدود ۳۰۰ بار کلمه کتاب و دیگر مشتقات آن در قرآن مجید به کار رفته و سوره‌ای به نام قلم نیز در قرآن کریم وجود دارد. حدیثی از امام صادق (علیه السلام) نقل شده است که می‌فرمایند: «اکتُبُوا فَإِنَّکُم لَا تَحفَظُونَ حَتَّی تَکتُبُوا»[1]؛ مطالب را بنویسید چرا که بدون نوشتن نمی‌توانید حفظ کنید.

محقق باید در هنگام مطالعهٔ منابع تمام اطلاعاتی را که به نحوی با موضوع مورد نظر او در ارتباط است و می‌تواند در تحلیل و رسیدن به نتایج مورد نظر تأثیرگذار باشد به صورت دقیق و کامل یادداشت کند. یادداشت‌برداری اطلاعات در فرآیند تحقیق به صورت فیش‌نویسی انجام می‌شود. فیش‌نویسی دارای اصول و روش‌هایی است که آگاهی ازآنها برای محقق ضروری است؛ در ادامه به توضیح آنها پرداخته می‌شود.

۲,۲. فیش‌نویسی

یاداداشت برداری شیوه‌های مختلفی دارد[2] که هر کدام دارای محاسن و معایبی هستند. امروزه بهترین شیوه‌ای که برای یادداشت‌برداری یا ثبت اطّلاعات به کار می‌رود شیوه فیش‌نویسی است[3] که به دو صورت دستی و رایانه‌ای انجام می‌شود.

۲,۲,۱. تعریف فیش

فیش (fiche) واژه‌ای فرانسوی است که در زبان فارسی به معنای «برگه» است و در اصطلاح به معنای برگه‌های یک شکل و یک اندازه‌ای است که چکیده مطالعات و گزیده تحقیقات در آن یادداشت می‌شود تا بتوان به آسانی و در زمانی کوتاه با اسلوبی خاص و منظم از آن بهره جست.[4] هر فیش در واقع یک واحد اطلاعاتی مستقل است.

انتقال مطلب روی فیش را «فیش‌نویسی» می‌نامند که به منظور صرفه‌جویی در وقت انجام می‌گیرد.[5]

۲,۲,۲. فواید و اهداف فیش‌نویسی

به طور کلّی فواید و اهداف فیش‌نویسی را می‌توان در موارد زیر خلاصه کرد:

ـ گردآوری مطالب از هر فرصت مطالعاتی و جلوگیری از هدر رفتن وقت صرف شده در مطالعه.[6]

ـ یادداشت‌کردن مطالب برای تجزیه و تحلیل در فرصت‌های مناسب.[7]

---

[1]. کافی، ج ۱، ص ۵۲.

[2]. از جمله این شیوه‌ها حاشیه‌نویسی، دسته‌بندی و ترسیم نمودار است.

[3]. مجید طرقی، همان، ص۱۲۲.

[4]. عبدالرحیم موگهی، روش فیش‌برداری، ص۱۳؛ محمود مقدمی، چگونه کتاب بنویسیم، ص۹۷.

[5]. مجید طرقی، همان، ص۱۲۳؛ عبدالرحیم موگهی، همان، ص۳۴.

[6]. محمود مقدمی، همان، ص۹۷.

[7]. همان.

ـ قابل تنظیم و تقسیم بودن فیش‌ها و آسان‌شدن اشراف ذهنی بر مطالب.[1]

– آشکار شدن موارد کمبود و به کارگیری اطّلاعات در موارد متعدد.[2]

۲,۲,۳. مشخصات فیش

جنس فیش‌ها معمولاً از کاغذ ضخیم انتخاب می‌شود تا دو ویژگی نسبی «مقاوم‌بودن» و «کم‌حجم‌بودن» را در برداشته باشد و در نتیجه از استهلاک برگه‌ها در استفاده‌های بعدی جلوگیری شود و همچنین قراردادن آنها در برگه‌دان مخصوص به آسانی صورت پذیرد. اندازه فیش‌ها معمولاً به موضوع تحقیق و نوع کار و سلیقه محقق بستگی دارد که از میان آنها اندازه (۱۵×۱۰) سانتی‌متر رایج‌تر است. معمولاً برای پایان نامه‌نویسی و تألیف کتاب از اندازه حدود (۳۰×۲۰) سانتی‌متر استفاده می‌شود.[3]

۲,۲,٤. ثبت اطّلاعات در فیش

ثبت اطّلاعات در فیش از مسائل اساسی در مطالعات و تحقیقات به شمار می‌رود. هر فیش از سه بخش تشکیل شده است: الف) سربرگ، ب) متن فیش، ج) یادداشت شخصی.

۲,۲,٤,۱. سربرگ

سربرگ فیش دارای سه بخش اصلی است: ۱ـ موضوع‌نویسی، ۲ـ شناسنامه کتاب، ۳ـ نوع انتقال مطالب.

۲,۲,٤,۲. موضوع‌نویسی

مراجعه به فیش‌ها و ارتباط با آنها بر اساس موضوع‌نویسی صورت می‌گیرد و اشتباه در این امر پژوهنده و همچنین طبقه‌بندی و بازیابی فیش‌ها را با مشکلاتی روبرو می‌سازد.

به طور کلی در موضوع‌نویسی چهار موضوع باید در نظر گرفته شود:[4]

۲,۲,٤,۳. موضوع کلی

منظور از موضوع کلی در فیش‌برداری غالباً عناوین و اسامی علوم و دانش‌ها است. مانند علم اخلاق، تاریخ، روان‌شناسی، فقه، کلام، فیزیک، شیمی، ریاضی، جامعه‌شناسی و ... که معمولاً در تحقیقات رایج و متداول موضوع و عنوانی بالاتر از اینها به کار گرفته نمی‌شود تا همه این عناوین در زیر مجموعه آن قرار گیرد.

---

[1]. جعفر نکونام، همان، ص۶۴.

[2]. همان.

[3]. عبدالرحیم موگهی، همان، ص۱۴.

[4]. عبدالرحیم موگهی، همان، صص۴۰ـ ۳۸؛ محمود مقدمی، همان، ص ۱۱۰ـ۱۰۹؛ محمدرضا حافظنیا، همان، ص۱۷۵ ـ ۱۷۴.

۲,۲,٤,۲,۱. موضوع عام

موضوع عام عبارت است از موضوعات جزئی هر موضوع «کلی» که تمامی آنها زیر مجموعه عنوان جامع موضوع کلی قرار می‌گیرند. مثلاً موضوعات «اخلاص»، «تواضع»، «توبه»، «زهد»، «تقوا» و ... همگی موضوعات جزئی و عامی هستند که زیر مجموعه عنوان جامع موضوع کلی «اخلاق» قرار می‌گیرند.

۲,۲,٤,۲,۲. موضوع خاص

عبارت از موضوعات جزئی هر موضوع «عامی» است که تمامی آنها زیر مجموعه عنوان جامع موضوع عام قرار می‌گیرند. مثلاً موضوع عام «تقوا» دارای موضوعات خاصی از قبیل «تعریف تقوا»، «ارزش و اهمیت تقوا»، «آثار و فواید تقوا»، «عوامل و موانع تقوی»، «صفات متقین» و ... است که تمامی آنها زیر مجموعه عنوان جامع موضوع عام «تقوا» قرار می‌گیرند.

۲,۲,٤,۲,۳. موضوع اخص

موضوع اخص یا خاص‌تر عبارت است از موضوعات جزئی هر موضوع «خاص» که تمامی آنها زیر مجموعه عنوان جامع موضوع خاص قرار می‌گیرند. مثلاً موضوع خاص «آثار و فواید تقوا» دارای موضوعات اخص از قبیل «آثار و فواید معنوی»، «آثار و فواید اجتماعی»، «آثار و فواید سیاسی»، «آثار و فواید اقتصادی» و ... است که تمامی آنها زیر مجموعه عنوان جامع موضوع خاص «آثار و فواید تقوا» واقع می‌شوند.

۲,۲,٤,٤. موضوعات جانبی

گاهی مطالب مندرج در فیش علاوه بر موضوع خاص اصلی خود به چند موضوع خاص دیگر نیز ربط دارد که آنها «موضوعات جنبی» نامیده می‌شوند. در واقع موضوعات جنبی به محقّق اعلام می‌کند که این فیش را در موارد و بحث‌های دیگر نیز می‌تواند مورد استفاده قرار دهد. به عنوان مثال جریان انگشتر دادن امام علی (علیه السلام) در حال رکوع موضوع خاص «دلیل امامت در قرآن» است، امّا همین جریان ممکن است در مسأله «صدقه‌دادن» و «نماز»[۱]هم برای اثبات مسئله فقهی استفاده شود. عنوان هر تحقیق، بسته به حد چزیی کردن آن، می‌تواند موضوع خاص یا اخص باشد. به عنوان مثال در مقاله «صفات متقین در نهج‌البلاغه» این عنوان در قسمت موضوع خاص آورده می‌شود. اما اگر عنوان جزیی‌تر شود مانند «صفات جسمی متقین در نهج‌البلاغه»، عنوان در موضوع اخص آورده‌می‌شود.

۲,۲,٤,٥. شناسنامه کتاب

مطلب دوّم که در سربرگ‌نویسیِ فیش باید رعایت شود شناسنامه کتاب است که باید به صورت زیر ذکر شود:

---

[۱]. محمود مقدمی، همان، ص۱۱۰.

الف) نام کتاب: عین عنوان کتاب باید نوشته شود، ب) نام مؤلف یا مؤلفین، ج) مترجم، مصحح، محقق، د) محل نشر، هـ) تاریخ انتشار، و) نوبت چاپ، ز) جلد و صفحه کتاب.[1]

۲,۲,٤,٦. نوع انتقال مطلب

در فیش‌نویسی انتقال مطالب به دو نوع انتقال «مستقیم» و «غیر مستقیم» انجام می‌گیرد:

نقل قول مستقیم در صورتی است که عین سخن کسی مورد نظر باشد. چنین فیشی در متن تحقیق داخل گیومه نوشته می‌شود و علامت اختصاری آن را می‌توان حرف «م» انتخاب کرد.[2] نقل مستقیم عبارت‌های کتاب یا مأخذی را به زبان دیگر «ترجمه» می‌نامند و حرف «ت» را می‌توان به عنوان علامت اختصاری آن برگزید. نقل قول غیر مستقیم در صورتی است که عین سخن کسی نقل نشود، بلکه با تلخیص یا تصرف نقل شده و یا اساساً محتوای یادداشت، برداشتی از سخن او یا نقدی بر آن باشد.[3] این یادداشت بدون گیومه نوشته می‌شود. نقل غیر مستقیم می‌تواند به صورت تلخیص یا اقتباس باشد. «تلخیص» یادداشت و ثبت فشرده و گزیده مطالب کتاب و مانند آن به زبان اصلی است، به گونه‌ای که بیانگر اصول اساسی و مطالب مهم آن باشد[4] و «اقتباس» گرفتن اصل مطلب از یک کتاب یا منبع و ثبت آن با دخل و تصرف است.[5] پژوهشگر در روش اقتباس، دریافت خود از منابع مطالعاتی را با قلم خود به‌نگارش درمی‌آورد.

۲,۲,٤,۷. متن فیش

هدف از فیش‌برداری ثبت اطلاعاتی است که محقق در منابع مختلف انتخاب کرده یا به گونه‌ای به آن دست یافته است. بنابراین باید بخش عمده فیش تحقیقاتی به این منظور اختصاص یابد. متن فیش مطالبی است که به شکل مستقیم یا غیر مستقیم (که در انتقال مطالب توضیح داده شد) به فیش منتقل می‌شود.

۲,۲,٤,۸. یادداشت شخصی

گاهی در هنگام مطالعه یا پس از آن، پژوهشگر با سؤالی مواجه می‌شود یا ارتباطی بین این مطالب و داده‌های قبلی خویش، پیدا کرده، به نتیجه‌ای دست‌می‌یابد، این مطالب که در فواصل مطالعه و تحقیق به ذهن می‌رسد و از گنجینه فکر شخص فیش‌نویس تراوش کرده است را «یادداشت شخصی» می‌گویند و ناظر به سخن خاص کسی نیست. می‌توان حرف «ش» را به عنوان علامت اختصاری آن برگزید.[6] این تراوشات ذهنی در مرحله تحلیل و بررسی که در درس آینده توضیح داده‌می‌شود، پژوهشگر را در تولید محتوای جدید، یاری می‌دهند.

---

[1]. همان، صص۱۰۸ـ۱۰۴.
[2]. جعفر نکونام، همان، ص۶۰؛ عبدالرحیم موگهی، همان، ص۳۵؛ مجید حیدری‌فر، مدرسه پژوهش و نگارش، ص۹۵.
[3]. همان.
[4]. عبدالرحیم موگهی، همان، ص ۳۵.
[5]. حسین دهنوی، همان، ص۴۱.
[6]. جعفر نکونام، همان، ص ۶۰.

۲,۲,۵. اصول فیش نویسی

۱ـ مطالب مفصل و طولانی باید خلاصه شود و از نوشتن مطالب جزئی و فرعی روی فیش خودداری گردد، زیرا از یک سو به فیش‌های متعدد نیازمند خواهیم شد و از سوی دیگر خواندن مطالب جزئی و فرعی وقت‌گیر خواهد بود.

۲ـ فیش باید به صورت یک‌طرفه نوشته شود.

۳ـ آیین نگارش و ویرایش و قواعد درست‌نویسی، علامت‌گذاری، زیبانویسی و یا دست کم خوانا نویسی و صفحه‌آرایی در هنگام نوشتن فیشها رعایت شود.

۴ـ مقداری فاصله (نیم تا یک سانتی‌متر) از چهار طرف فیش در نظر گرفته شود تا در اثر مرور زمان و یا پارگی برگه‌ها عناوین و مطالب فیش از بین نرود و نکته‌های ضروری به جا مانده در حاشیه آن وارد شود.

۵ـ ممکن است در نقل مستقیم مطالب از یک مأخذ و یا ترجمه عبارت‌های آن به تقطیع متن و حذف برخی قسمت‌های غیر مهم نیاز شود، در این صورت محل تقطیع و حذف مطلب با علامت سه نقطه (...) روی فیش مشخص می‌شود.

۶ـ بهتر است متن فیش و مطالب آن با مداد نوشته نشود، زیرا در اثر سایش دست و مانند آن مطالب فیش درهم شده، یا از بین خواهند رفت. البته در موضوع‌نویسی می‌توان از مداد استفاده کرد که در صورت تغییر دسته‌بندی موضوعی قابل اصلاح باشد.[1]

۷ـ از هر فیش فقط برای ثبت یک مطلب و از یک منبع مشخص استفاده شود و از ثبت دو یا چند مطلب روی یک فیش خودداری کنید، چون دسته‌بندی و تقسیم‌بندی آنها مشکل خواهد شد.[2]

قابل توجه اینکه همراه‌داشتن تعدادی فیش در مواقع مختلف برای فیش‌برداری شایستهٔ یک محقق نکته بین است.

۲,۲,۵,۲. تقسیم و تنظیم فیش‌ها

همانطور که یک کتاب و تحقیق از چند بخش، فصل و قسمت تشکیل می‌شود، محقّق نیز مطالب مورد نیاز بخش‌ها، فصل‌ها و قسمت‌ها را در فیش‌های تحقیقاتی خود گردآوری می‌کند که پس از پایان فیش‌برداری باید به تفکیک و تقسیم آنها بپردازد و دسته‌بندی کند.

بدون دسته‌بندی مطالب، پژوهشگر خسته و سردرگم خواهد شد. برای دسته‌بندی یادداشت‌ها باید هر تعدادی که موضوع خاص داریم در یک دسته قرار گیرد، یعنی یادداشت‌ها بر اساس موضوعات کلی، عام، خاص و اخص دسته‌بندی می‌شوند،[3]

---

۱. عبدالرحیم موگهی، همان، ص۶۸ـ۶۶.

۲. همان.

۳. همان، ص۵۲؛ حسین مهدی‌زاده، همان، ص۱۰۸؛ جعفر نکونام، همان، ص۶۷.

سپس با توجّه به ترتیب موجود در ساختار مقاله منظّم شده، پشت سر هم قرار می‌گیرند. به این ترتیب فیش‌ها بر حسب تقدّم و تأخّر مطالب مرتّب می‌شوند. مثلاً اگر موضوع تاریخی باشد بر حسب تقدّم و تأخّر زمانی، مرتّب می‌شود. در مرحله تنظیم یادداشت‌ها روشن خواهد شد که در خصوص کدام یک از موضوعات یادداشت‌های کافی فراهم شده و در مورد کدام یک از آنها هنوز به مطالعه و یادداشت برداری نیاز است.[۱]

۲,۲,۵,۳. پیرایش فیش‌ها

پس از اتمام فیش‌برداری و عنوان‌گذاری، محقّق باید فیش‌ها را مورد بررسی قرار داده، فیش‌های تکراری و کم اهمیت را حذف کند. مثلاً اگر مطلبی از دو منبع نوشته شده باید فیش ناقص را که از مأخذ مهم و دست اوّل نیست حذف کند.[۲]

۲,۲,۵,٤. فیش‌نویسی رایانه‌ای

با توجه به پیشرفت فناوری و فراهم‌شدن امکانات رایانه‌ای، محقق به فرصت کمتری برای گردآوری اطلاعات نیاز دارد چرا که مطالب مورد نیاز او توسط مراکز رایانه‌ای، جمع‌آوری شده، در نرم‌افزارهای رشته‌های مختلف علمی، در اختیار او قرارداده‌شده و با یک جستجوی سریع، هر مطلبی را یافته، درفیش موردنظر کپی می‌کند. با این روش، سرعت انجام پژوهش بالا رفته، پژوهشگر را زودتر به نتیجه موردنظر می‌رساند.

خلاصه درس سیزدهم

چهارمین مرحله تحقیق، گردآوری اطلاعات است که با مطالعه تفصیلی از طریق فیش‌نویسی انجام می‌شود.

فیش به معنای برگه‌های یک شکل و یک اندازه‌ای است که چکیده‌ی مطالعات و گزیده‌ی تحقیقات در آن یادداشت می‌شود تا بتوان به آسانی و در زمانی کوتاه از آن استفاده کرد.

مهم‌ترین فواید فیش‌نویسی عبارتند از: جلوگیری از هدر رفتن وقت صرف شده در مطالعه، قابل تنظیم و تقسیم بودن فیش‌ها و آسان‌شدن اشراف ذهنی بر مطالب، آشکار شدن موارد کمبود و به کارگیری اطّلاعات در موارد متعدد.

هر فیش دارای سه بخش اصلی است: ۱. موضوع‌نویسی ۲. شناسنامه‌ی کتاب، ۳. نوع انتقال مطالب.

برخی از اصول فیش‌نویسی عبارتند از: مطالب مفصل و طولانی باید خلاصه شود و از نوشتن مطالب جزئی و فرعی روی فیش خودداری گردد. هر فیش فقط برای ثبت یک مطلب و از یک منبع مشخص استفاده شود، آیین نگارش و ویرایش و قواعد درست‌نویسی، علامت‌گذاری، زیبانویسی و یا دست کم خوانانویسی و صفحه‌آرایی در هنگام نوشتن فیش‌ها رعایت شود..

---

[۱]. جعفر نکونام، همان، ص۶۸.

[۲]. همان.

پس از تمام شدن فیش‌نویسی باید آن‌ها را بر اساس عناوین خاص و اخص ، دسته‌بندی کرد تا مرحله بعد با نظم بهتری انجام شود.

پرسش‌ها

۱. فیش را تعریف کنید
۲. اجزای آن را نام ببرید.
۳. فواید و اهداف فیش‌نویسی چیست؟
۴. موضوعات فیش چگونه دسته‌بندی می‌شوند؟ با مثال توضیح دهید.
۵. در فیش، چه مطالبی را با نقل مستقیم باید یادداشت کرد؟
۶. انواع نقل غیر مستقیم در فیش یادداشت کدام است؟
۷. چهار مورد از اصول فیش‌نویسی را بنویسید.
۸. در دسته‌بندی فیش‌ها چه نکاتی را باید رعایت کرد؟

فعالیت تکمیلی

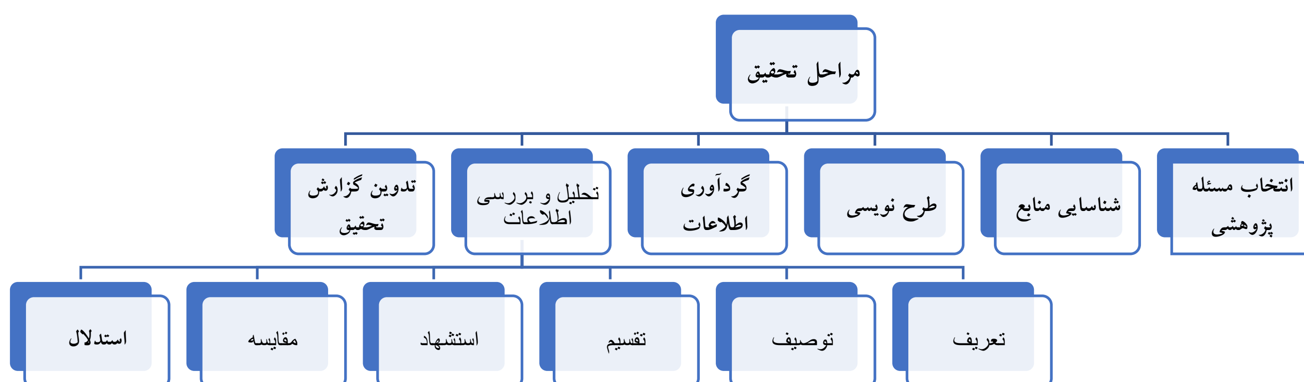
با مطالعه‌ی متن درس و دقّت در نکته‌های آن،

۱. پنج فیش درباره‌ی مسئله پژوهش خود بنویسید و سربرگ آن‌ها را با دقت تکمیل کنید.
۲. فیش‌های خود را دسته‌بندی کنید.
۳. نمونه‌ای از فیش تحقیق هم‌کلاسی خود را ارزیابی کنید.

منابعی برای مطالعه بیشتر

۱. ابوالقاسم نقیبی، روش تحقیق در علوم اسلامی، ص۹۷-۱۰۱.
۲. عزت‌الله نادری، و مریم سیف نراقی، روش های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی، ص۲۳۶_۲۴۴
۳. حسین دهنوی، روش تحقیق ۳۹_۵۹

درس چهاردهم: مرحله پنجم تحقیق (تحلیل و بررسی اطلاعات)

اهداف رفتاری:

از فراگیر انتظار می‌رود پس از پایان این درس بتواند:

۱- مرحله تحلیل و بررسی اطلاعات را به طور خلاصه توضیح دهد.
۲- انواع تعریف را نام ببرد.
۳- واژه‌های کلیدی پژوهش خود را تعریف کند.
۴- توصیف در پردازش اطلاعات را با زبان خود بازگو کند.
۵- دیدگاه‌های مطرح در زمینه مسئله پژوهش خود را مقایسه کند.
۶- روش استشهاد در پردازش اطلاعات را تبیین کند.
۷- محورهای مهم پژوهش خود را دسته‌بندی کند.
۸- برای اثبات ادعاهای مطرح‌شده در پژوهش خود، استدلال کند.

پیش‌سازمانده

یاد باد آن روزگاران یاد باد!

اوایل دوران تحصیلی چقدر اشتیاق به بحث کردن و مباحثه علمی با دوستان داشتیم. پس از هر حادثه‌ای، محافل علمی تشکیل می‌دادیم و در مورد آن بحث می‌کردیم، هر وقت به نتیجه نمی‌رسیدیم، از یکی از اساتید کمک می‌گرفتیم. اون موقع متوجه نمی‌شدیم چرا در اولین مرحله از ما می‌خواستند تعریف خودمون از مسئله مورد بحث رو مشخص کنیم، بعد می‌گفتند حالا اون حادثه‌ای رو که در باره‌اش بحث می‌کنید برای من توصیف کنید. بعد از اون دیدگاه‌های هر کدوم از ما رو می‌پرسیدند و بعد، از ما برای انتخاب دیدگاه دلیل می‌خواستند. در نهایت که ما موفق نمی‌شدیم، خودشون به دسته‌بندی دیدگاه‌ها پرداخته، با آوردن انواع شواهد و استدلال عقلی، یکی را تایید کرده، به بحث علمی ما خاتمه می‌دادند. اما الان بعد از خواند منطق، اصول فقه و روش تحقیق متوجه شدم که نباید هیچ مسئله‌ای را تنها با اطلاعات پراکنده و منظم نشده، بدون تحلیل و بررسی تایید یا تکذیب کرد. خداوند به اساتیدمان که خالصانه برای ما وقت می‌گذاشتند توفیقات بیش از پیش عنایت کند.

در این درس، چگونگی تحلیل و بررسی اطلاعاتی را که در مرحله یادداشت‌برداری به‌دست‌آوردید فرامی‌گیرید.

۱. تحلیل و بررسی اطلاعات

در این مرحله محقّق با استفاده از روشهای مختلف و با تکیه بر معیار عقل باید سعی کند اطّلاعات خود را در جهت آزمودن فرضیه و رسیدن به اهداف، ارزیابی کند و مورد بررسی قرار دهد. عمدهٔ کار محقق در این مرحله پردازش اطلاعات یا پرورش مطالب است که به روش‌های زیر می‌تواند انجام شود:

۲. تعریف

پژوهشگر در فرایند پژوهش با واژگانی سروکار دارد که برای او یا مخاطبان تحقیق، واضح نیست و گاهی نیز ممکن است ابهام داشته‌باشد. بنابراین برای اینکه، منظور خود را برساند، باید به تعریف این واژه‌ها و توضیح و تشریح اجزای کلمات مهم پژوهش بپردازد. تعریف دقیق هر کلمه در تحقیق، بسیار مهم است؛ گاهی تعریف نادرست باعث اختلاف‌های شدید اعتقادی، سیاسی و غیره می‌شود. به عنوان مثال تعریف مختلف از واژه «امام» منجر به جدایی اهل تسنن از مذهب شیعه شد.[۱]

۲٫۱. انواع تعریف

هر واژه مهم و کلیدی در پژوهش باید به دو صورت لغوی و اصطلاحی تعریف شود تا منظور و مراد نویسنده به طور صحیح به مخاطبان منتقل گردد.

۲٫۱٫۱. تعریف لغوی

در تعریف لغوی، هر کلمه از نظر اهل لغت بررسی شده، در مفهوم‌شناسی گاهی لازم است آن واژه در زبان‌های دیگر هم تعریف شود.

نمونه مفهوم‌شناسی واژه تربیت:

«تربیت» از جمله واژه‌هایی است که مورد نزاع وگفتگوی بسیار میان دانشمندان واقع شده است، برای به دست آوردن معنی واحدی که مبنا برای ورود به بحث شود، لازم است مروری بر این تعریف ها از نظر لغوی و اصطلاحی انجام شود.

معنی لغوی

تربیت به معنی پروردن، پروراندن، آداب واخلاق را به کسی آموختن در کتاب‌های لغت آمده است.[۲]واژه شناسان عرب، تربیت را دارای دو ریشه «ربب» و «ربو» به معنی زیاد شدن و رشد کردن دانسته‌اند وآنچه که از زمین بالاتر است. به معنی

---

[۱]. ر.ک: کتاب‌های کلام، بحث امامت.

[۲]. علی اکبر دهخدا، لغت نامه دهخدا – محمد معین، فرهنگ فارسی، واژه تربیت.

غذا دادن نیزآمده است. «ربب» به معنی مالکیت و از اسماء خداوند است و برای استعمال در مورد کسی، باید اضافه به چیزی شود.[1]راغب تربیت را از حالی به حالی شدن شیئ تا حد تمام می‌داند.[2]

با توجه به کتب لغت، معانی ریشه دوم (ربو) بیشتر ناظر به پرورش جسمی و مادی است، درحالی که معانی ریشه اول بیشتر ناظر به پرورش سایرابعاد است؛ هر دو ریشه در معانی دیگر نیز به کار رفته‌اند. همچنین برخی واژه«ربو» را اصلی دانسته، عده‌ای «ربب» را اصلی فرض می‌کنند.[3] نکته دیگر اینکه تربیت گستره وسیعی دارد که بخشی از آن رشد جسمانی و بخش دیگر اصلاح اخلاق و رفتار است.

درانگلیسی تربیت معادل واژه‌ی Educate آمده است.[4]میالاره، خاستگاه کلمه تربیت را لاتینی دانسته، دو ریشه برای آن می‌شمرد:Educaret که به معنی تغذیه یا خوراک دادن است و Educaren که به معنی بیرون کشیدن(فرهیختن) و رهنمودن به... و خلاصه پروردن است. پس روی هم رفته از این کلمه، معنی غذا دادن و پروردن استنباط می‌شود.[5]

۲،۱،۲. تعریف اصطلاحی

مهم‌ترین منبع برای تعریف اصطلاحی، فرهنگ اصطلاحات رشته علمی است که تبارشناسی مسئله تحقیق به آن برمی‌گردد. همچنین کتاب‌های دست اول هر علم که جزو منبع خاص یا اخص پژوهش است، دسته دیگری از منابع برای جستجوی معنی اصطلاحی واژگان کلیدی هستند. تعریف اصطلاحی به دو شیوه ارائه می‌شود. در شیوه اول به این صورت عمل می‌شود که پژوهشگر نظر اهل لغت را در مورد تعریف هر واژه، نوشته، نقاط مشترک آن‌ها را جمع‌بندی کرده، به تعریفی جامع دست‌می‌یابد و آن را به عنوان تعریف برگزیده در پژوهش می‌آورد. در شیوه دوم، پس از نقل تعریف‌های مختلف، یکی را از میان آن‌ها که به نظر پژوهشگر جامع‌تر می‌نماید، انتخاب کرده، پژوهش را با توجه به آن تعریف انجام می‌دهد. در هر دو شیوه، پژوهشگر باید برای تعریف انتخابی خود، دلیل قانع‌کننده‌ای داشته‌باشد. به عنوان مثال برای معنی اصطلاحی «واجب‌الوجود» می‌توان به کتاب‌های «الحکمه‌المتعالیه فی‌الاسفارالاربعه» ملاصدرا یا «بدایه‌الحکمه» و «نهایه-الحکمه» علامه طباطبایی، .... یا فرهنگ فلسفی صلیبا مراجعه کرد. اگر تعریف این اصطلاح در یک کتاب اخلاقی وجود داشت، آدرس دادن از آن اشتباه است و باید به منبع اصلی آدرس داده‌شده در آن کتاب مراجعه کرد.

۳. توصیف

پدیدآوردن تصوری از موصوف در مخاطب یکی از روش‌های پردازش اطلاعات است. برای برون‌رفت از مشکلات به‌وجود آمده از ناحیه یک مسئله، باید زمینه‌ها و بسترهای موثر در ایجاد یا پیشرفت آن، شناخته شود؛ ازاین‌رو، پژوهشگر باید به

---

[1]. ر.ک: اسماعیل جوهری، الصحاح، ج۱و۴- فخرالدین طریحی، مجمع البحرین، ج۱- احمد بن محمدبن علی فیومی، مصباح المنیرذیل واژه «ربو»و«ربا».

[2]. حسین راغب اصفهانی ،مفردات الفاظ القرآن، واژه «رب»

[3]. علی همت بناری، تعامل فقه وتربیت، ص۲۰.

[4]. محمد رضا باطنی، فرهنگ حییم و لغت نامه انگلیسی- فارسی، ص۵۸.

[5]. گاستون میالاره، معنی و حدود علوم تربیتی، ترجمه علیمحمد کاردان، ص۱.

توصیف این زمینه‌ها بپردازد. در مقاله «راه‌های عملی برون‌رفت از فتنه»، ابتدا پژوهشگر به توصیف بسترهای اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و غیره می‌پردازد تا متناسب با هر کدام راه‌حل مناسبی ارائه دهد.

٤. مقایسه

تبیین تشابه و افتراق، در برخی مسئله‌های پژوهشی نوعی پردازش اطلاعات به‌شمارمی‌آید. این مقایسه، گاهی بین دو مکتب، مذهب یا دین است؛ مانند «مفهوم‌شناسی امام از دیدگاه شیعه و اهل تسنن»؛ گاهی نیز بین دو دانشمند است، مانند مسئله «کیفیت رشد اخلاقی در کودکان از دیدگاه پیاژه و کولبرگ»، در برخی موارد نیز مقایسه بین دو زمان یا مکان است؛ مانند «نقش عالمان دینی در تعلیم و تربیت دوره صفویه و قاجار»، «تأثیر آموزه‌های اسلامی بر دانشمندان ایران و اندلس». در اینگونه مسائل، پژوهشگر ابتدا نقاط اشتراک و افتراق را به‌دست‌آورده، پس از تحلیل و بررسی از راه توصیف، استشهاد یا استدلال، به جمع‌بندی پرداخته، پاسخ مسئله را می‌یابد.

٥. استشهاد

پژوهشگر باید برای اثبات فرضیه و رسیدن به هدف تحقیق، شواهدی از قرینه‌های داخلی یا خارجی بیاورد که در متون دینی با آیات قرآن یا شرح، بسط و تفسیر آنها، احادیث و اخبار، قصص بزرگان، کلمات قصار و اشعار صورت می‌گیرد.

به عنوان مثال در مقاله «مؤلفه‌های فتنه»، پژوهشگر ادعا می‌کند، ناشناخته بودن فتنه یکی از مؤلفه‌ها است که بسیاری از مردم را در بن بست زمان قرار می‌دهد و به راحتی قابل تشخیص نیست. سپس برای این ادعا به روایتی از نهج‌البلاغه استشهاد می‌کند: «**یُنکَرْنَ مُقبِلاتٍ و یُعْرَفْنَ مُدبِرات؛**[1] فتنه‌ها چون می‌آیند شناخته نمی‌شوند و چون می‌گذرند، شناخته می‌شوند.

٦. دسته‌بندی و تقسیم

بیشتر در متون تعلیمی و آموزشی است که مطالب شکافته، همه شقوق و اجزاء و تقسیمات آن بیان می‌شود. در تقسیم کلمات، پژوهشگر باید توجه داشته‌باشد اقسامِ قسمت، متباین بوده، تداخل و هم‌پوشانی نداشته‌باشد. وقتی عدد به زوج و فرد تقسیم می‌شود، دو قسم فرد و زوج کاملا با یکدیگر متفاوت هستند و نقطه اشتراکی ندارند که تداخل صورت پذیرد؛ اما وقتی اسماء منصوب، تقسیم شود به: مفعول، حال، تمیز و ظرف، صحیح نیست. چراکه تمیز از اقسام مفعول است و نمی‌تواند قسیم آن باشد.[2]

---

[1] – نهج‌البلاغه، خطبه ۹۳.

[2]. ر.ک: محمدرضا مظفر، همان، ص ۱۰۶.

۷. استدلال

در مباحثی مانند ریاضی، فلسفه و کلام برای اثبات ادعا، استدلال آورده‌می‌شود که با شیوه قیاس، استقراء و تمثیل است. در این مرحله نباید دچار مغالطه و سفسطه شد. «استدلال، ابزار اصلی در فرمول‌بندی فرضیه‌ها، قضاوت در باره درستی اندیشه-های برآمده از خیال‌پردازی و شهود، برنامه‌ریزی آزمایش و تصمیم‌گیری در باره نوع مشاهداتی که باید انجام شوند، ارزیابی مدارک و تفسیر واقعیات نویافته، انجام تعمیم‌ها و بالاخره یافتن شاخه‌های جنبی و کاربردهای اکتشاف به‌شمار می‌رود.»[۱]

در نمونه زیراز مقاله «عوامل و موانع رستگاری» ارد، برای این ادعا که تنها امور حقیقی عامل رستگاری است، استدلال به شیوه قیاس به‌کاررفته‌است:

علامه طباطبایی، تنها اموری را که حقیقی و واقعی باشند، موجب رسیدن به رستگاری می‌دانند و وهمیات و تخیلات را موانع رستگاری معرفی می‌کنند؛ چرا که امور وهمی در واقع انحراف از فطرتی است که موافق با ساختار و نظام هستی در وجود انسان نهادینه شده، به عنوان مثال کسانی که سنت ظلم را در زندگی بنا می‌گذارند، در واقع از عدالت اجتماعی که فطرت به آن رهنمون است، منحرف شده‌اند.[۲](طباطبایی، همان، ج۱۶، ص۳۶)این انحراف، خروج ازمسیر حقیقی است، مسیری که بر اساس هدایت تکوینی از سوی خالقِ بشر برایش در نظر گرفته شده؛ و از آن جا که حق و باطل مقابل یکدیگرند، خروج از مسیرحق به سقوط در بیراهه باطل می‌انجامد؛ چرا که باطل وجودی ندارد و عدم است؛ این همان عرصه وهمیات است که نظام هستی را مختل کرده، رهروانش را به رستگاری نمی‌رساند. این توضیحات را می‌توان در قالب قیاسی منطقی، به این صورت منظم کرد:

- عدالت، منطبق با فطرت انسانی است.
- فطرت انسانی، جزیی از نظام آفرینش است.

نتیجه: عدالت جزیی از نظام آفرینش است.

از این استدلال نتیجه گرفته‌می‌شود که مقابل عدالت، یعنی ظلم، مخالف نظام آفرینش است.

بنابراین، ظالم به مخالفت با فطرت برخاسته و نظام آفرینش را مختل کرده است. بدین ترتیب، نظام هستی نیز او را نابود کرده، از مسیر رستگاری دور می‌شود.

خلاصه درس چهاردهم:

- در مرحله تحلیل و بررسی اطلاعات، پژوهشگر با معیار عقل، فرضیه‌های پژوهش خود را مورد آزمایش و ارزیابی قرار می‌دهد.

---

[۱]. بوریچ، و.ا.ب، هنر تحقیق علمی، ص۱۱۴.

[۲]. محمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیرالقرآن، ج۱۶، ص۳۶.

- در مرحله تحلیل و بررسی اطلاعات، پژوهشگر باید مفاهیم کلیدی پژوهش خود را از نظر لغوی و اصطلاحی، تعریف کند.
- در مرحله تحلیل و بررسی اطلاعات، پژوهشگر باید به توصیف برخی از مفاهیم یا پدیده‌های موجود در پژوهش خود بپردازد.
- در پژوهش‌های تطبیقی، پژوهشگر باید به نقاط اشتراک و افتراق دیدگاه‌ها اشاره‌کرده، به جمع‌بندی آن‌ها بپردازد.
- در مرحله تحلیل و بررسی اطلاعات، پژوهشگر باید ادعاهای مطرح‌شده در پژوهش خود را با آوردن شواهد اثبات کند.
- در مرحله تحلیل و بررسی اطلاعات، پژوهشگر برای اثبات فرضیه‌های خود باید استدلال کند.

پرسش‌های درس چهاردهم:

۱- مرحله تحلیل و بررسی اطلاعات را توضیح دهید.
۲- انواع تعریف را نام ببرید.
۳- واژه‌های کلیدی پژوهش خود را تعریف کنید.
۴- توصیف در پردازش اطلاعات را با زبان خود بازگو کنید.
۵- دیدگاه‌های مطرح در زمینه مسئله پژوهش خود را مقایسه کنید.
۶- روش استشهاد در پردازش اطلاعات را تبیین کنید.
۷- محورهای مهم پژوهش خود را دسته‌بندی کنید.
۸- برای اثبات ادعاهای مطرح‌شده در پژوهش خود، استدلال کنید.

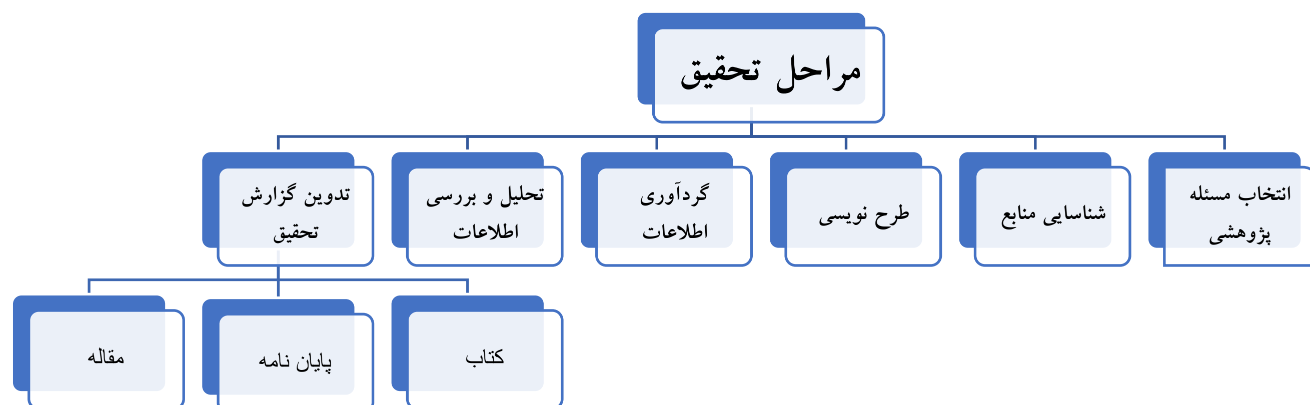
فعالیت تکمیلی:

- با مطالعه‌ی متن درس و دقّت در نکته‌های آن، به یکی از کتاب‌های منطق، مراجعه کرده:
- شروط تعریف را جستجو کنید.
- انواع استدلال را توضیح دهید.

منابعی برای مطالعه بیشتر:

- محمود شهابی، رهبرخرد، ص۱۱۴-۱۱۷ و ص۲۴۸- ۲۵۱.
- علی‌اشرف نظری، روش پژوهش و نگارش علمی، ص۱۳۶-۱۳۹.
- حامد منتظری مقدم، روش‌تحقیق در تاریخ، ص۱۰۸-۱۱۹.

درس پانزدهم: تدوین گزارش پژوهش، ساختار مقاله

اهداف رفتاری

از فراگیر انتظار می‌رود پس از پایان این درس بتواند:

۱- ساختار مقاله را برشمارد.
۲- ویژگی‌های عنوان مقاله را با زبان خود بازگو کند.
۳- چکیده را تعریف کند.
۴- فواید چکیده‌نویسی را بیان کند.
۵- اصول چکیده‌نویسی را نام ببرد.
۶- محتوای مقدمه را تبیین کند.
۷- متن مقاله را به طور خلاصه توضیح دهد.
۸- انواع مقدمه را نام ببرد.
۹- نتیجه مقاله را تبیین کند.

پیش‌سازمانده

پس از آماده شدن متن تحقیق، کار پژوهش به پایان نمی‌رسد. بلکه محقّق باید با افزودن عناصر تکمیلی، اثر خود را به شکل مطلوب و استاندارد درآورد و برای عرضه آماده سازد. گسترش تکنولوژی، امکان دسترسی بشر به یافته‌های علمی دیگران را ساده‌تر کرده، اما از دیگرسو، پیشرفت علوم، موجب انباشتی از اطلاعات شده که فرصت بهره‌برداری از همه آن‌ها، عمرنوح می‌طلبد. از این‌رو، صاحبان قلم تدبیری اندیشیدند تا این مهم را نیز امکان‌پذیر سازند. نتیجه این تدبیر، طراحی «چکیده» است که در کمترین زمان ممکن اطلاعات پایه را از هر نوشته علمی را به خواننده می‌دهد. نوشتن «مقدمه» نیز تدبیری دیگر برای آشنایی مخاطبان با فضای علمیِ تحقیقات دانشمندان است. همچنین نوشتن «نتیجه» در پایان نوشته علمی، کمکی دیگر به جویندگان علم است که بدون انجام کار تکراری، در روند رو به رشد نظریات علمی و تولید علم، سهیم باشند. در این درس با ساختار مقاله، نحوه نوشتن «چکیده» و «مقدمه» و اصول آن آشنا می‌شوید و کیفیت نوشتن یک نتیجه خوب را تمرین می‌کنید.

۱.تدوین تحقیق

پژوهشگر پس از تحلیل و بررسی داده‌ها، پژوهش خویش را پیش‌نویسی می‌کند تا انسجام مطالب و کاستی‌های آن را دریابد؛ سپس به نوشتن پاکنویس خود می‌پردازد تا سنگینی و نارسایی عبارت‌ها و هر مشکل نگارشی و ویرایشی را متوجّه شود؛ پس از مرور پاکنویس که کار محقّق با فیش‌ها تمام می‌شود، باید آنها را بایگانی کند تا در هنگام لزوم و برای

تحقیقات بعدی به راحتی بتواند به آنها دست یابد.[1] پس از تمام شدن این مراحل، کار تدوین به‌پایان می‌رسد و پژوهشگر باید نتیجه پژوهش خود را به جامعه علمی عرضه‌کند.

۱,۱. ارائه گزارش تحقیق (مقاله)

در آخرین مرحله تحقیق، پژوهشگر به تدوین گزارش تحقیق می‌پردازد[2] که هدف آن، «ارائه و انتقال یافته‌های علمی به خوانندگان»[3] است. پژوهشگر گزارش پژوهش را در یکی از سه قالبِ کتاب، پایان‌نامه یا مقاله، ارائه می‌دهد. تفاوت این سه قالب در حجم مطالب و سطح پژوهش و تحصیلات است. گزارش پژوهش، «مرحله نسبتا دشواری است که نیاز به دقت، توجه و مهارت‌های نوشتاری دارد.»[4] از آن‌جا که هدف این واحد درسی، آشنایی اولیه با نوشتن تحقیق و تمرین مهارت‌یابی در آن است، تنها به شناخت مختصرِ ساختار مقاله برای نوشتن تحقیق کلاسی اکتفا می‌شود.

۱,۲. تعریف مقاله

«مقاله» در لغت به معنی گفتن، سخن گفتن، سخن گویی، فصلی از کتاب یا رساله[5] و نیز به معنی نوشتار کوتاه برای نوشتن روزنامه، آمده‌است.[6] در اصطلاح، مقاله نوشتاری کوتاه از ۱ تا ۳۰ صفحه است که نویسنده در آن دیدگاه‌ها، یافته‌ها و تجربه‌های ذهنی خود را در باره یک مسئله به بحث می گذارد.[7] در شیوه‌های نوین، حجم مقاله را با تعداد کلمات می‌سنجند که معمولا بین ۱۰۰۰ تا ۴۰۰۰ کلمه می‌تواند باشد.

۱,۳. ساختار مقاله

در مرحله تدوین تحقیق، پژوهشگر می‌تواند «گزارش یافته‌های تحقیق را به صورت مقاله علمی»[8] نوشته، خود راساختار مقاله شامل موارد زیر است: عنوان، چکیده، کلیدواژه‌ها، مقدمه، متن، نتیجه و منابع.

۱,٤. عنوان مقاله

عنوان مقاله مهم‌ترین قسمت مقاله است که باید مفهوم اصلی پژوهش را نشان دهد. برای نوشتن عنوان، کافی است پژوهشگر، سوال اصلی را به صورت مصدری درآورد، یعنی عبارتی که جمله خبری نباشد.

۱,٤,۱. شاخصه‌های عنوان

در انتخاب عنوان مقاله توجه به شاخصه‌های زیر مهم است:[1]

---

[1]. حسین دهنوی، همان، ص۵۹؛ علی قائمی، همان، ص۴۲.

[2]. گزارش تحقیق انواعی دارد که یکی از انواع آن مقاله است. ر. ک: زهره سرمد، عباس بازرگان و الهه حجازی، روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، ص۳۱۶.

[3]. همان، ص۳۱۹.

[4].همان.

[5]. محمد معین، فرهنگ معین، ذیل واژه مقاله.

[6]. علی‌اکبر دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ذیل واژه مقاله.

[7]. نشریه پژوهش و حوزه، سال۹، شماره۴.

[8]. زهره سرمد، عباس بازرگان و الهه حجازی، همان.

- به دلیل اهمیت مسئله محوریِ پژوهش، ، عنوان ناظر به مسئله است، نه موضوع.
- در عنوان، به مسئله پاسخ داده‌نمی‌شود. مثلا کسی که در خصوص مسئله تناقض در یک متن به تحقیق می پردازد و نتیجه او این است که تناقض در این متن موهوم و پندار است، نباید عنوان«تناقض موهوم» را انتخاب کند.
- عنوان باید رسا، بلیغ و فصیح باشد. در شرایط مساوی عنوان کوتاه بهتر است.
- در هر شرایطی باید از عنوان تکراری پرهیز شود.
- عنوان باید عاری از تعابیر احساسی و عاطفی باشد. به کار بردن زبان دقیق در عناوین تحقیقاتی ضروری است.

۱,۵. چکیده

«چکیده»، عصاره تحقیق و فشرده تمام مطالب مهم، بدون هیچ‌گونه تفسیر اضافی است که محتوای تحقیق را به طور صحیح بیان می‌کند. چکیده باید مختصر باشد، به طوری که نتوان هیچ قسمتی از آن را حذف کرد و قابل خلاصه‌شدن نباشد.[۲] به عبارت دیگر، بیان خلاصه‌ای از مطالب و نتایج مطرح‌شده در گزارش تحقیق است که برای استفاده‌کنندگان بسیار مفید خواهد بود، زیرا اهل تحقیق با صرف حداقل زمان ممکن از عصاره محتوای تحقیق بهره‌مند می‌شوند. هرچند چکیده در ابتدای تحقیق قرار داده می‌شود اما پس از پایان تحقیق و اشراف بر آن و رسیدن به نتیجه بین ۱۵۰ تا ۲۰۰ کلمه، نوشته می‌شود.

۱,۵,۱. محتوای چکیده

چکیده باید بیان کند که نویسنده به دنبال چه هدفی بوده است، چه مقدمات و معلوماتی را پایه قرار داده و به هم پیوند زده و چه نتیجه‌ای گرفته است. سوال اصلی به صورت واضح در چکیده، بیان شده، پاسخ‌های به دست آمده نیز باید نوشته‌شود. بنابراین، چکیده در بردارندۀ محتوای زیر است:[۳]

- ذکر مسئله در یک جمله؛
- اهداف وضرورت مسئله مورد بحث؛
- دامنه تحقیق؛
- نوع منابع مورد استفاده؛
- روش انجام پژوهش؛
- نتایج تحقیق؛

---

[۱].احدفرامرز قراملکی، اصول و فنون پژوهش، ص۱۹۵.

[۲]. ر.ک: احد فرامرز قراملکی، صص ۴۲.

[۳]. همان، ص ۴۵_۴۴.

- واژگان کلیدی.

۱,۵,۲. اصول چکیده‌نویسی۱

- چکیده باید مهم ترین موارد مطرح شده در متن اصلی را به اختصار در برگیرد.

- چکیده باید درست، دقیق، مستقل از متن، موجز، صریح، روان و منسجم باشد.

چکیده باید به صورت یک بند نوشته شود و حاوی مطالبی باشد که در مقاله، بحث شده است.

ـ بندهای چکیده می‌بایست به صورت یکپارچه، منسجم، کوتاه و رسا باشند، به گونه‌ای که مستقل بوده و وابستگی نوشتاری به متن اصلی خود نداشته باشند.

- مطالب چکیده باید فقط به صورت گزارش از زبان خود پژوهشگر و به شکل فعل ماضی تدوین شود.

ـ اقوال مختلف به طور مستقیم ذکر نشود و به زبان پژوهشگر بیان شود.

ـ از ذکر مطالبی که در متن تحقیق نیامده خودداری شود.

ـ برای مطالب ارجاع آورده نشود.

۱,۵,۳. کلید واژه‌ها

در آخرین خط چکیده، پژوهشگر چند واژه کلیدی را که از اهمیت زیادی در پژوهش او برخوردارند، به صورت تک واژه، ترکیبی، وصفی، اضافی و یا عطفی ذکر می‌کند. به طور معمول میانگین تعداد این واژه ها بین۳ تا ۸ کلمه در نظر گرفته می‌شود که به آن چکیده چکیده هم گفته می‌شود.[۲]

فواید کلیدواژه

- انتخاب کلید واژه مناسب در مقاله، احتمال بازیابی بیشتر مقاله بوسیله دیگران را در آینده افزایش می دهد.
- از آنجا که مقاله برخلاف کتاب، فهرست ندارد، کلید واژه به جای فهرست است.

۱,۵,٤. نمونه چکیده

عنوان: فتنه در فضای مجازی و راه‌های برون‌رفت از آن، از منظر قرآن کریم

در تمامی برهه‌های تاریخی، عده‌ای به دلیل اندیشه‌های فتنه‌جویانه، به دنبال فتنه‌سازی و غبارآلود کردن فضای جامعه هستند. فتنه‌گران برای رسیدن به مقاصد خود از شیوه‌های گوناگونی بهره می‌برند. یکی از روش‌های مورد استفاده جبهه

---

[۱]. ر.ک: همان، ۴۴ـ۴۳ و نیزحسین اسحاقی، همان، ص۱۱۷–۱۳۲.

[۲]. ر، ک: همان، ص۱۴۱.

استکبار نیز، به ویژه در جوامع اسلامی، برپایی فتنه در میان امت اسلام است که به‌طورخاص با بهره‌گیری از عناصر غفلت‌زده، درصدد رسیدن به اهداف خود هستند. در قرن حاضر با رشد فناوری اطلاعات و ارتباطات و ظهور دنیای مجازی، رسانه‌ها و به ویژه فضای مجازی، ابزاری مناسب برای تنویر افکار عمومی بوده، تأثیر زیادی بر زندگی آحاد جامعه دارد؛ ازاین‌رو فتنه نیز با رویکرد جدیدی جوامع اسلامی را مورد تهدید قرار می‌دهد. بنابراین، عدم شناخت آن موجب لغزش و انحراف به‌سوی فتنه‌گران می‌شود و بقا و زوال جامعه در گرو فتنه‌شناسی و راهکار مقابله با آن است. در آیات قرآن کریم به راه‌هایی برای مهار انواع فتنه اشاره شده است که به عنوان منبعی غنی می‌تواند محققان را در این عرصه یاری نماید. در این پژوهش با توجه به اهمیت فتنه در فضای مجازی، با روش توصیفی ـ تحلیلی به راه‌های برون‌رفت از آن از منظر قرآن کریم پرداخته شد و به این نتیجه دست یافت که این راه‌ها عبارتند از: راه‌های علمی و عملی. راه‌های علمی برون‌رفت از فتنه در فضای مجازی از طریق آشنایی با شگردهای فتنه‌گران، آشنایی با پیامدهای فتنه در فضای مجازی، بصیرت افزایی، تکیه بر خط امامت و ولایت فقیه و توجه به رهنمودهای نخبگان و یاران جبهه حق میسر است. راه‌های عملی آن نیز التزام حقیقی به قرآن کریم و جلوگیری از تخریب ارزش‌های فرهنگی ـ مذهبی و تغییر ذائقه‌ها و باورها و هدایت مردم است.

کلید واژه‌ها : قرآن کریم و فتنه، فتنه در فضای مجازی، مؤلفه‌های فتنه، مصادیق فتنه، راهکار برون رفت از فتنه.

۱,٦. مقدمه

مقدمه در ابتدای مقاله بعد از چکیده و کلیدواژه ها می آید. مقدمه کامل همانطور که خطمشی پژوهش را تعیین می‌کند اطّلاعات روشن و دقیقی درباره موضوع مورد پژوهش به خواننده می‌دهد.[۱] نویسنده در مقدمه چشم اندازی از پژوهش خود را در اختیار خواننده قرار می دهد و از همان آغاز درباره آن، نظری کلی ارائه می دهد. با مطالعه مقدمه یک مقاله پژوهشی، خواننده با مسئله تحقیق آشنا شده و ضرورت انجام پژوهش را درک می کند. متن مقدمه باید روان باشد و در حد امکان به صورت خلاصه و در ۲ صفحه یا حداکثر ۶/۱ مقاله تایپ شود.[۲] از آنجا که مقدمه، قبل از نوشتن پژوهش، نوشته می‌شود[۳]، باید با فعل آینده نوشته شود.

۱,٦,۱. محتوای مقدمه

مقدمه شامل اجزاء زیر است: تبیین مسئله، اهمیت و ضرورت، پیشینه، روش پژوهش و مفهوم شناسی[۴]

در مقدمه در مورد تبیین مسئله مقداری توضیح داده می شود که مسئله اقتصادی، فقهی، کلامی و یا...است.

اهمیت آن در چه حدی است، اگر این مسئله حل شود چه آثار و ثمرات و برکاتی دارد و اگر انجام نشود یا از آن غفلت شود چه عوارضی دارد و چه اختلالاتی ایجاد می‌کند که اشاره به ضرورت مسئله است. همچنین در مورد قدمت این مسئله توضیح می‌دهد که از چه زمانی شروع شده؛ در مقاله معمولا پیشینه پژوهشی بیان می شود.

---

[۱]. علی دلاور، همان، ص۲۵۴.

[۲]. ر.ک: حسین اسحاقی، همان، ص۱۴۰-۱۴۱.

[۳]. ممکن است برخی مقدمه را نیز در پایان پژوهش بنویسند.

[۴]. در پایان‌نامه و بعضی مقاله‌ها، مفهوم‌شناسی با عنوانی مجزا پس از مقدمه آورده‌می‌شود.

در مورد روش نیز توضیح می‌دهد که این بحث توصیفی تحلیلی است یا هر روش دیگری که استفاده کرده‌است و از چه منابعی بوده؛ مانند منابع کلامی اهل سنت یا از تفسیرهای شیعه و غیره. مقدمه ساختاری قیفی شکل دارد، از مباحث عمومی وگسترده شروع و به جمله کلیدی ختم می شود. هر چه از ابتدای مقدمه به انتهای آن نزدیک می شویم، دامنه مطالب محدودتر می‌شود تا برسد به موضوع اصلی که در مقاله موضوعی خاص و محدود است.[1] اگر در مقدمه به مفهوم-شناسی نیاز بود، باید مفاهیم مهمی که نیاز به تعریف دارد یعنی مفاهیم کلیدی مفهوم شناسی شود نه تمام مفاهیم. در صورت تعدد مفاهیم، ارتباط مفاهیم نیز باید بیان شود.

۱,٦,۲. انواع مقدمه

مقدمه با دو شیوه گزارشی و علمی نوشته می‌شود:

۱,٦,۲,۱. مقدمه گزارشی

در مقدمه گزارشی محقّق باید مطالب متن را به طور خلاصه شرح دهد و بیان نماید که به چه چیزهایی توجّه داشته است، هدف و چرایی قراردادن عناوین را شرح داده، سپس به مسأله مورد نظر و حدود ارزشی آن اشاره نماید و کاستی‌های پژوهش قبلی و مزایا و برتری‌های تحقیق خود را مطرح کند و در آخر شرح مختصری از هر یک از عناوین تحقیق را در چند سطر ارائه دهد تا خواننده در یک نگاه اجمالی و گذرا مسیر کلی بحث را بدست آورد.[1]

۱,٦,۲,۲. مقدمه علمی

در مقدمه علمی محقق ابتدا موضوع را بیان می‌کند و در آن بحث از این است که محقّق چه چیزی را می‌خواهد مطرح کند و چه عامل یا عواملی او را واداشته که از بین این همه مسائل گوناگون به بررسی این مسئله بپردازد (انگیزه انتخاب).
همچنین هدف و غرض از تحقیق که ممکن است دارای جنبه مادی، معنوی، فردی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و ... باشد توسط محقق بیان می‌شود و شیوه‌های کسب اطّلاعات و فنونی که در تحقیق به کار رفته تبیین می‌گردد. فرضیه‌هایی که در نظر گرفته در مقدمه می‌آید، اهداف کلّی که در نظر داشته مطرح می‌شود و نتایج کلّی بحث آورده می‌شود. همچنین برخی از مطالبی که ممکن است در تحقیق جای مناسبی برای آن پیدا نشده امّا مفید است در مقدمه می‌آید و به طور کلّی می‌توان گفت که مقدمه اهمیت و ضرورت قلمرویی را که مسأله تحقیق در آن شکل گرفته نشان می‌دهد در پایان محقّق متذکر می‌شود که در راه رسیدن به هدف از چه دشواری‌ها و محدودیت‌هایی رنج برده و چه مشکلاتی بر سر راهش موجود بوده است، مطالب این نوع مقدمه به خوانندگان و جویندگان که در پی تکمیل اطّلاعات یا بررسی کامل‌تر مسأله هستند کمک می‌کند. البته باید توجه داشت که مقدمه نباید طولانی باشد و معمولاً مقدمه پس از اتمام نگارش متن اصلی نوشته می‌شود تا دقیق‌تر و کامل‌تر ارائه گردد، مقدمه معمولاً از چکیده مفصل‌تر است.[1]

---

[1]. ضیاء موحد، واضح و مبرهن است که، ص۵۹.

نمونه مقدمه

واژه فتنه عموماً یادآور سلسله تدابیر و اقدامات است که به‌منظور ایجاد تفرقه و اختلاف میان دو فرد و یا اجتماع انجام می‌شود. نگاهی اجمالی به تاریخ بشریت، بیانگر آن است که فتنه‌گری قدمتی به درازای تاریخ بشریت دارد. فتنه، امور را برای مردم مشتبه می‌سازد؛ باطل را حقّ و حقّ را باطل جلوه می‌دهد. فتنه‌گران، اهدافی را دنبال می‌کنند که امنیت و آرامش جوامع را مورد هدف خود قرار می‌دهد. جامعه اسلامی نیز همانند همه جوامع انسانی در معرض این پدیده مخرب اجتماعی قرار دارد و همواره به انواع فتنه‌ها مبتلا شده و از این ناحیه آسیب‌های بسیاری دیده است.

جهان معاصر موسوم به عصر اطلاعات و ارتباطات است و فضای مجازی نسل جدیدی از فضای روابط اجتماعی است و با اینکه عمر خیلی زیادی ندارد، توانسته است به خوبی در زندگی مردم جا باز کند. یکی از کارکردهای ویژه رسانه‌ها و خصوصا فضای مجازی، اطلاع‌رسانی و پوشش خبری است که تأثیرات قابل‌توجهی بر افکار و عقاید افراد جامعه دارد. فضای مجازی به عنوان ابزار ارتباطی نوین در عصر حاضر همچون تیغ دو لبه‌ای است که از سویی می‌تواند ابزاری مناسب برای روشنگری افکار عمومی بوده و یا اینکه از راه‌ها و ابزارهای ایجاد فتنه در جامعه باشد. فضای افسارگسیخته مجازی را می‌توان مصداق بارز فتنه‌انگیزی در جوامع اسلامی دانست. دشمن به شدت در فضای مجازی در حال شبهه‌انگیزی و ابهام‌آفرینی در حوزه‌های مختلف است و سعی بر آن دارد تا با تأثیرگذاری منفی بر اذهان مخاطبین، از داخل آحاد جامعه یارگیری کند و این همان خطری است که باید همگان نسبت بدان بیمناک باشند و مسیر را برای فتنه‌انگیزی دشمنان، باز نگذارند. اهمیت این موضوع تا جایی است که عدم شناخت آن موجب انحراف افکار عمومی شده، در نهایت جامعه اسلامی را دچار آشوب و ناامنی می‌کند. اما اینکه با چه راهبردی می‌توان با این پدیده مخرب مقابله کرد؟ بر اساس آموزه‌های دینی، تمسک به قرآن کریم راهبرد اصلی مقابله با فتنه در جامعه اسلامی است، چرا که قرآن کریم در آیات متعددی از بروز فتنه در زندگی انسان و نیز در اجتماع مسلمین خبر داده است و به عنوان کتاب هدایت و برنامه جامع سعادت انسان‌ها از هیچ مطلب مورد نیاز بشر فروگذار نکرده، حاوی نکات مهمی در زمینه شناخت و نحوه برخورد با فتنه بوده است. با تدبر در کلام الهی می‌توان به راه‌هایی برای برون‌رفت از فتنه‌ها دست یافت که در فضای مجازی دامنگیر جامعه اسلامی شده است.

فتنه در طول تاریخ اسلام مورد توجه و پژوهش اندیشمندان و دانشمندان بسیاری بوده است و کتاب‌هایی تحت عنوان فتنه تألیف نموده‌اند. در عصر حاضر نیز، کتاب‌هایی تحت عنوان فتنه تألیف شده و تحقیقاتی نیز با این عنوان صورت‌گرفته است. در این میان می‌توان به کتاب «موج فتنه از جمل تا جنگ نرم» نوشته احمدحسین شریفی اشاره نمود که نسبت به سایر پژوهش‌ها در این حوزه از غنای بیشتری برخوردار است. این کتاب به توصیف شرایط و موقعیت‌های فتنه‌خیز و بیان بسترهای اجتماعی ایجاد فتنه پرداخته است. به شگردها و شیوه‌های فتنه‌گران برای ایجاد فتنه در جامعه توجه نموده و برخی از پیامدهای مثبت و منفی فتنه در جامعه را توضیح داده است. در این کتاب به شیوه‌های مبارزه با فتنه برای برون‌رفت از فضای غبارآلود و تاریک فتنه با تکیه بر سخن و سیره امام علی علیه‌السلام پرداخته‌شده‌است.

بررسی فتنه در فضای مجازی و راه‌های برون‌رفت از تنگنای فتنه در این فضا، از منظر قرآن کریم، وجوه تمایز پژوهش حاضر با تحقیقات همسان است. بدین منظور، با رویکرد توصیفی- تحلیلی و با هدف شناختن راه‌های علمی و عملی برون‌رفت از فتنه در فضای مجازی با استناد به آیات شریفه قرآن کریم، انواع فتنه، بسترهای اجتماعی ایجاد فتنه در فضای مجازی، مؤلفه‌ها و مصادیقِ فتنه در فضای مجازی بررسی می‌شود.

۱,۷. متن مقاله

پژوهشگر در این قسمت تمام یافته‌های برگزیده خود را پس از تحلیل و بررسی در اختیار مخاطب قرار می‌دهد تا جامعه علمی از آن بهره‌برداری کنند. برای نوشتن متن مقاله از روش‌هایی چون نقل مستقیم و غیر مستقیم استفاده می‌شود که توضیح آن در درس چهاردهم گذشت. برای اینکه مخاطبین پژوهش، حضور پژوهشگر را در متن احساس کنند، بهتر است بیشتر نقل قول‌ها به صورت غیر مستقیم باشد و عبارت‌ها با قلم نویسنده متن، بازنویسی و متناسب با قلم متن نوشته شود.

۱,۸. ارجاع در متن

یکی از مهم‌ترین نکات مورد توجه در متن، استناد دهی مطالب گردآوری شده، است. از آن‌جا که امانت‌داری از ویژگی‌های محقق است، باید پس از نقل مطالب، خواننده را به آدرس آنها ارجاع دهد. برای آدرس دادن، سه شیوه مرسوم است: پانوشت، پی‌نوشت و درون‌متنی.

۱,۸,۱. پانوشت (پاورقی)

هرگونه مطلب اضافه بر متن که به علل مختلفی نمی‌توان آن را در متن نوشته آورد ولی ذکر آن خارج از متن و در پائین ورقه لازم یا حداقل مفید است «پاورقی» نام دارد.[۱]

پاورقی‌ها را از حیث محتوی می‌توان به سه نوع: توضیحی، ارجاعی و ترکیبی یا مختلط تقسیم کرد:[۲]

۱,۸,۱,۱. پاورقی توضیحی

مقصود از این نوع پاورقی یادداشت‌های توضیحی یا مطالب اضافی است که برای روشن‌کردن بخشی از متن و یا برای اطّلاع بیشتر آورده می‌شود. مانند شرح اصطلاحات دشوار، آوردن معادل اصطلاحی به زبان‌های دیگر، توضیح مفصل یک واقعه یا پدیده که نویسنده وجود آن را در متن ضروری نمی‌داند.

۱,۸,۱,۲.پاورقی ارجاعی

این نوع پاورقی یادداشتی است که نویسنده در آن، مشخصات کامل منابعی را که در متن بدان استناد کرده است، در اختیار مخاطب قرار می‌دهد. ذکر می‌کند و عنصر ضروری هر نوشته‌ای است.

---

۱. حسین مهدی‌زاده، راهنمای پژوهش‌نامه‌نویسی (روش‌شناسی تهیّه پایان‌نامه)، ص۱۶۲.

۲. محمد سلطان محمدی، همان، ص۶۷؛ حسین دهنوی، همان، ص۷۳.

۱،۸،۱،۳.پاورقی ترکیبی (مختلط)

در پاورقی ترکیبی، توضیحی می‌آید و پس از توضیح، مشخصات منبع نیز ذکر می‌شود که در این صورت مشخصات منبع را داخل پرانتز قرار می‌دهیم.[۱]

نمونه‌هایی از پاورقی‌هایی ارجاعی:

ـ کتاب با یک نویسنده: محمد بن یعقوب کلینی، اصول کافی، ج۱، ص۴۲.

ـ کتاب با دو نویسنده: محمد علی التسخیری و محمد سعید النعمانی، تفسیر القرآن کریم، ص۷۷.

ـ کتاب با سه نویسنده: علی اکبر بابایی، غلامعلی عزیزی‌کیا، مجتبی روحانی راد، روش‌شناسی تفسیر قرآن، ص۲۶۱.

ـ کتاب با بیش از سه نویسنده: ناصر مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر نمونه، ص۷۹.

ـ کتاب بدون نویسنده: آشنایی با سازمان کنفرانس اسلامی، ص۲۰.

۱،۸،۲. پی‌نوشت

اگر پاورقی‌ها به آخر هر فصل یا انتهای مقاله انتقال داده شود پی‌نوشت نامیده می‌شود. در تنظیم پی‌نوشت از همان شیوۀ پاورقی استفاده می‌شود ب این تفاوت که شماره‌های داخل متن مقاله، به صورت پشت سر هم آورده‌می‌شود؛ برخلاف پاورقی که در هر صفحه شماره از ۱ زده‌می‌شود.

۱،۸،۳. درون‌متنی

روش دیگر آدرس‌دهی که در مقالات علمی- پژوهشی به‌کار می‌رود، ارجاع درون‌متنی است. در این روش، محقّق به جای پاورقی و شماره تُک مسلسل، بلافاصله قبل از نقطه پرانتزی می‌گشاید و سه مورد از مشخصات اثر، شامل: نام‌خانوادگی صاحب اثر، سال نشر و شماره صفحه را به ترتیب در داخل آن درج می‌کند، مثل (حافظ نیا، ۱۳۷۷: ۲۳۷)، سپس کتاب‌شناسی منابع مورد استفاده را مطابق روش معمول تدوین و در پایان تحقیق قرار می‌دهد. این شیوه از ارجاع‌دهی را ارجاع بین متن و کتابشناسی پایانی گویند.[۲]

۱،۹.   نتیجه

نتیجه، دستاورد پژوهش است نه جمع‌بندی و خلاصه آن؛ در جمع‌بندی، پژوهشگر خلاصه‌ای از یافته‌های خود را در اختیار مخاطب قرار می‌دهد، اما در نتیجه آنچه که خود، از تحلیل و جمع‌بندی یافته‌ها به‌دست‌آورده، به جامعه علمی هدیه می‌کند تا زمینه‌ای برای تولید علم باشد. بنابراین، پس از پایان یافتن تحقیق، محقق اطلاعات جمع آوری شده را دسته‌بندی و

---

[۱].محمدجواد یاحقی و محمدمهدی ناصح، راهنمای نگارش و ویرایش، ص۱۰۴.

[۲]. محمدرضا حافظنیا، همان، ص۲۷۸.

تجزیه وتحلیل نموده، نتایج به‌دست‌آمده را مشخص و ثبت می‌کند. در نتیجه، باید سعی شود تمام مطالب را به صورت خلاصه نوشته و به مهم‌ترین مسائل و پاسخ‌ها اشاره شود.[1] نتیجه نباید شامل مطلب تازه‌ای باشد که در مقاله نیامده و نیاز به شرح دارد،[2] چرا که برایند جمع‌بندی مطالبی است که شرح آن در متن به خواننده ارائه شد.

۱,۱۰. منابع

در انتهای مقاله، پژوهشگر تمام منابع مورد استفاده را به همان ترتیبی که در منبع‌شناسی طرح گفته شد، ذکرمی‌کند. تفاوت بارز منابع در این قسمت با منبع‌شناسی طرح این است که در این قسمت منابع عام نیز آورده‌می‌شود. تفاوت دیگر این است که کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و مقالات نیز به همین ترتیب که ذکر شد، به صورت مجزا آورده‌می‌شود. بهتر است منابع عربی، فارسی و لاتین جداشود.

نمونه‌هایی از ارجاع کتاب در منابع:

ـ کتاب با یک نویسنده: کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اهل‌البیت (علیهم السلام)، بی‌تا.

ـ کتاب با دو نویسنده: التسخیری، محمد علی؛ النعمانی، محمد سعید، تفسیر القرآن کریم، طهران، الطبعهٔ الاولی، معاونیه العلاقات الدولیه لمنظمه الاعلام الاسلامی، ۱۴۱۳هـ ۱۹۹۲م.

ـ کتاب با سه نویسنده: بابایی، علی اکبر، عزیزی‌کیا، غلامعلی، روحانی راد، مجتبی، روش‌شناسی قرآن، چاپ اول، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها، ۱۳۷۹

ـ کتاب با بیش از سه نویسنده: مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، تفسیر نمونه، چاپ هجدهم، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۲ش.

ـ کتاب بدون نویسنده: آشنایی با سازمان کنفرانس اسلامی، تهران، وزارت امور خارجه، ۱۳۷۳.

خلاصه درس پانزدهم

۱- پس از آماده شدن متن پژوهش، پژوهشگر باید آن را در قالب کتاب، پایان‌نامه یا مقاله برای عرضه در جامعه علمی آماده کند.

۲- ساختار مقاله عبارتند از: عنوان، چکیده، کلیدواژه، مقدمه، متن پژوهش، نتیجه و منابع.

۳- عنوان باید کوتاه، رسا و گویای تمام متن پژوهش باشد.

۴- چکیده، عصاره‌ی تحقیق و فشرده‌ی تمام مطالب مهم، بدون هیچ‌گونه تفسیر اضافی است که محتوای پژوهش را

---

[1]. محمد سلطان‌محمدی، همان، ص۵۰.

[2]. ضیاء موحد، همان، ص۶۶.

به طور خلاصه بیان می‌کند.

۵- مقدمه، نمایی کلی از محتوای پژوهش همراه با توضیح روش پژوهش و دورنمایی از عناوین مورد بحث است.

۶- مقدّمه محتوای بسیار مختصر مطالبی است که در بخش کلّیّات تحقیق ذکر می‌شود.

۷- نتیجه دستاورد پژوهشگراست که بر اساس هدف و یافته‌ها در پایان مقاله به دست می‌آورد.

پرسش‌های درس پانزدهم

۱. ساختار مقاله را نام ببرید.
۲. ویژگی‌های عنوان مقاله را برشمارید.
۳. چکیده را تعریف کنید.
۴. فواید چکیده‌نویسی را بیان کنید.
۵. در چکیده چه محتوایی آورده می‌شود؟
۶. در چکیده، چه اصولی را باید رعایت کرد؟
۷. مقدمه دارای چه محتوایی است؟
۸. انواع مقدمه را توضیح دهید.
۹. نتیجه در مقاله با جمع‌بندی چه تفاوتی دارد؟

فعالیت تکمیلی

با مطالعه‌ی متن درس و دقّت در نکته‌های آن، توضیح دهید:

- چه رابطه منطقی‌ای بین منابع در منبع‌شناسی طرح و منابع انتهای مقاله برقرار است؟

منابعی برای مطالعه بیشتر

۱.فتوحی، محمود، آیین نگارش مقاله علمی- پژوهشی، ص۲۵۵- ۲۶۹.
۲. میرزایی، خلیل، شیوه عملی مقاله‌نویسی، ص۶۹- ۸۹.
۳.عبدالرحیم موگهی، روش فیش‌برداری، ص۵۴.

فهرست منابع

* قرآن کریم، ترجمه محسن قرائتی،(۱۳۹۵)، تهران: مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی ایران.

۱. ارگانی بهبهانی حائری، محمود(۱۳۸۵)، فرهنگ مطالعه و نگارش در اسلام ،قم: دارالموده.

۲. اسلام‌پور کریمی، حسن(۱۳۹۳)، خودآموز مقدمات پژوهش،قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمه‌الله‌علیه، دوم.

۳. اصفهانی، مجلسی اول، محمد تقی(۱۴۰۶)، روضۀ المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، ۱۳ جلد، قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانبور، دوم.

۴. بست، جان ۱۳۷۱)، روش‌های تحقیق در علوم تربیتی و رفتاری، ترجمه حسن پاشا شریفی، نرگس طالقانی، تهران: رشد،

۵. پاکتچی، احمد،(۱۳۸۲) روش تحقیق با تکیه بر حوزه علوم و حدیث، تهران: دانشگاه امام صادق ع، ص۳۱تا ۳۵

۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (بی‌تا)، مفردات الفاظ القرآن، بی‌جا: دار الکاتب العربی.

۷. الجوهری، اسماعیل بن حمّار(۱۳۶۸)، الصحاح، تهران: امیری، اول، ج۳.

۸. جمعی از نویسندگان(۱۳۸۴)، پایان‌نامه، مشکلات، راه‌کارها و تجارب، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام- خمینی رحمه‌الله‌علیه

۹. حافظنیا، محمدرضا(۱۳۷۷)، مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، سمت، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، اول.

۱۰. حسن‌زاده، رمضان(۱۳۸۵)، روشهای تحقیق در علوم رفتاری (راهنمای عملی تحقیق)، تهران: ساوالان.

۱۱. ــــــــــ (۱۳۹۴)، روش تحقیق کاربردی، تهران: روان.

۱۲. حیدری فر مجید(۱۳۹۲)، درسنامه پژوهش، قم: هاجر

۱۳. خوی‌نژاد، غلامرضا(۱۳۹۱)، تهران:پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۱۴. حکیمی، محمدرضا(۱۳۵۷)، دانش مسلمین، تهران: نشر فرهنگ اسلامی.

۱۵. حیدری‌فر، مجید(۱۳۸۶)، مدرسه پژوهش و نگارش، قم: دانش حوزه.

۱۶. خاکی، غلامرضا (۱۳۷۸)، روش تحقیق با رویکردی به پایان‌نامه‌نویسی، تهران: درایت، رامین، اول.

۱۷. ــــــــــ (۱۳۷۹)، روش تحقیق در مدیریت، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، اول.

۱۸. خسروپناه، عبدالحسین، مجله کلام اسلامی، ش۴۱.

۱۹. دلاور، علی(۱۳۸۵)، مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی، تهران: رشد.

۲۰. دهخدا، علی‌اکبر(۱۳۴۶)، لغت‌نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران.

۲۱. دهنوی، حسین(۱۳۷۶)، روش تحقیق، قم: نشر معروف.

۲۲. رضاییاصفهانی، محمدعلی (بهمن و اسفند۱۳۸۳)، مجله پژوهه، مرکز جهانی علوم اسلامی، ش۱۰، سال دوم.

۲۳. رنه دکارت(۱۳۸۱)، سیر حکمت در اروپا، ترجمه محمدعلی فروغی، تهران: زوّار، دایره سفید،.

۲۴.ساروخانی، باقر (۱۳۸۸)، روش‌تحقیق در علوم اجتماعی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۲۵. ستوده، غلامرضا(۱۳۷۹)، مرجع شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی، تهران: انتشارات سمت، دانشگاه تهران، دهم.

۲۶. سرمد، زهره؛ بازرگان، عباس؛ حجازی، الهه (۱۳۷۶)، روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، آگه، تهران، سپهر نقش، اول.

۲۷. سلطان محمدی، محمد(۱۳۸۳)، راهنمای تحقیق پایانی، قم: هاجر.

۲۸. سید امامی، کاووس(۱۳۸۷)، پژوهش در علوم سیاسی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی و دانشگاه امام صادق(ع)، دوم.

۲۹. شاله، فلیسین، (۱۳۵۵)، شناخت روش علوم با فلسفه علمی، یحیی مهدوی، تهران: دانشگاه تهران.

۳۰. شهیدثانی، منیۀالمرید (۱۳۶۴)، ترجمه محمدباقرحجتی، آداب تعلیم و تربیت، تهران: نشرفرهنگ اسلامی.

۳۱. طالب، مهدی(۱۳۸۰)، شیوه‌های عملی مطالعات اجتماعی (روش تحقیق عملی)، تهران: دانشگاه تهران، اول.

۳۲. طبرسی علی بن حسن (۱۳۴۴) مشکاه الانوار فی غررالاخبار؛ نجف: المکتبه الحیدریه.

۳۳. طرقی، مجید(۱۳۸۴)، درسنامه روش تحقیق، قم: سنابل، قدس.

۳۴. طوسی، بهرام(۱۳۷۳)، راهنمای پژوهش و اصول علمی مقاله‌نویسی، مشهد: ترانه، اول.

۳۵. عباسی، علی و سیدباقری، سیدکاظم، مجله پژوهه، ش۱و۲، ۴، ۷، ۹، مرکز جهانی علوم اسلامی، قم.

۳۶. عزیزی، غلامعلی (اردیبهشت۱۳۸۴)، پژوهش گروهی در ترازوی سنجش، مجله پژوهش، ش۱۱، فروردین و.

۳۷. فرامرزقراملکی، احد(۱۳۸۰)، روش‌شناسی مطالعات دینی، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی، دقت، اول.

۳۸. قائمی، علی(۱۳۷۲)، روش تحقیق با تأکید بر مکتب شناسی، تهران: امیری، چاپ دوم.

۳۹. کلینی، محمدبن یعقوب (بی‌تا) ، اصول کافی، ترجمه و شرح جواد مصطفوی، قم: اهل البیت علیهم‌السلام.

۴۰. کیوی، ریمون؛ کامپنهود، لوک وان(۱۳۷۳)،روش تحقیق در علوم اجتماعی، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر ، تهران: فرهنگ معاصر.

۴۱. مرادی، نورالله(۱۳۸۴)، مرجع‌شناسی، فرهنگ معاصر، هفتم.

۴۲. مردیت گال، والتر بورگ، جویس گال، روش‌های تحقیق کمی و کیفی،

۴۳. محمدنژاد عالی‌زمینی، یوسف، شیوه‌نامه پژوهش و نگارش علمی، ص۳۸،

۴۴. مصباح، محمّدتقی(۱۳۷۳)، آموزش فلسفه، قم: بین‌الملل.

۴۵. مطهری، مرتضی(۱۳۷۴)، مجموعه آثار، ج۵، تهران: صدرا.
۴۶. معارف‌عقلی(تابستان ۱۳۸۵) فصلنامه تخصصی مرکز پژوهش و دایرۀالمعارف علوم عقلی اسلامی، ش۲.
۴۷. مقدمی، محمود(۱۳۸۵)، چگونه کتاب بنویسیم، تهران:نشر برگزیده.
۴۸. منصوریان، یزدان (۱۳۹۳)، روش تحقیق در علم اطلاعات و دانش‌شناسی، تهران: سمت.
۴۹. موگهی، عبدالرحیم(۱۳۷۶)، روش فیش‌برداری، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، قم: تابستان.
۵۰. مهدی‌زاده، حسین(۱۳۸۵)، راهنمای پژوهش نامه‌نویسی (روش‌شناسی تهیه پایان‌نامه)، هاجر، قدس، اول.
۵۱. نادری، عزّت الله؛ و سیف نراقی، مریم(۱۳۵۹)، روشهای تحقیق در علوم انسانی با تأکید بر علوم تربیتی، تهران: بدر.
۵۲. نبوی، بهروز(۱۳۵۴)، روش تحقیق در علوم اجتماعی، کتابخانه فروردین، تهران: وزارت اطلاعات، سوم.
۵۳. نکونام، جعفر(۱۳۸۲)، روش تحقیق کتابخانه‌ای با تأکید بر علوم اسلامی، دانشگاه قم: سپهر، دوم.
۵۴. یاحقی، محمدجواد و ناصح، محمّدمهدی(۱۳۷۳)، راهنمای نگارش و ویرایش، مشهد: آستان قدس رضوی.